

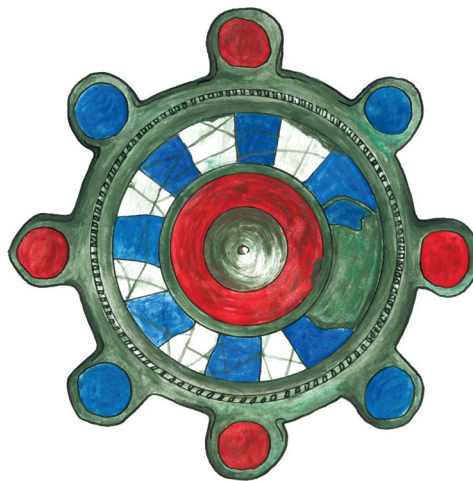
PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LVIII
2006

WARSZAWA 2006 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LVIII

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław Prochowicz, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka, Marta Stasiak-Cyran, Andrzej Jacek Tomaszewski
Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: emaliowana zapinka brązowa
z Babiego Dołu-Borcza, pow. Kartuzy (rys. L. Kobylińska)

Cover picture: enamelled bronze disc brooch
from Babi Dół-Borcz, distr. Kartuzy (drawn by L. Kobylińska)

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2006

© Autorzy, 2006

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją kultury
finansowaną przez
Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: <http://www.pma@pma.pl/wydawnictwa>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Elżbieta Ciepielewska, Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z badań powierzchniowych w międzyrzeczu Pilicy i Wisły 3
Final Paleolithic and Mesolithic flint materials from surface surveys between the Pilica and Vistula rivers
- Barbara Bargieł, Kultura strzyżowska w świetle znalezisk grobowych 65
The Strzyżów Culture in the light of burial finds
- Jan Schuster, O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41) 101
Late spring-cover brooches (A II 41)

MISCELLANEA

- Anna Drzewicz, Niezdobiony naszyjnik brązowy z haczykowatym zapięciem ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie 121
Bronze plain neck ring with hooked terminals from the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw
- Anna Strobilin, Pęsetka brązowa z cmentarzyska kultury oksywskiej w Wyczechowie, pow. kartuski 127
Bronze tweezers from Oksywie Culture cemetery at Wyczechowo, distr. Kartuzy
- Magdalena Mączyńska, Agnieszka Urbania, Prowincjonalnorzymska zapinka tarczowata z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. kartuski 145
Provincial Roman disc brooch from Wielbark Culture cemetery at Babi Dół-Borcz, distr. Kartuzy
- Magdalena Mączyńska, Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy serii wschodniej Oscara Almgrena 159
On selected variants of Oscar Almgren group II, eastern series, brooches
- Jacek Andrzejowski, Łukasz Maurycy Staniszek, Hanna Mańkowska-Pliszka, Modła, grób 169 – pierwsza trepanacja czaszki z okresu wpływów rzymskich z ziem polskich 185
Modła, grave 169 – first skull trepanation from the Roman Period at the territory of Poland
- Aleksandra Żórawska, Grób kultury wielbarskiej z cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza w Tynwałdzie na Pojezierzu Iławskim 201
A Wielbark Culture grave from an Early Iron Age cemetery at Tynwałd in Iława Lake District

MATERIAŁY

- Andrzej Jacek Tomaszewski, Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z cmentarzyska kultury grobów klozowych w Wieliszewie 209
Final Paleolithic and Mesolithic flint materials from a Cloche Grave Culture cemetery at Wieliszew
- Teresa Węgrzynowicz, Cmentarzysko kultury grobów klozowych w Wieliszewie, pow. legionowski 215
Cemetery of Cloche Grave Culture at Wieliszew, distr. Legionowo
- Radosław Prochowicz, Osada z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Strzyżowie, pow. hrubieszowski, w świetle badań z lat 1935–1937 i 1939 265
Late Pre-Roman and Roman Period settlement from Strzyżów, distr. Hrubieszów. Insights from investigation made in 1935–1937 and 1939

Andrzej Maciałowicz, Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. sochaczewski Przeworsk Culture cemetery from Late Pre-Roman Period at Suchodół, distr. Sochaczew	283
ODKRYCIA	
Marek Zalewski, Rogowy harpun z rzeki Wilgi An antler harpoon from the Wilga river	371
Jerzy Libera, Niecodzienny zabytek z Polesia Lubelskiego An unusual artefact from Polesie Lubelskie	372
Jerzy Libera, Barbara Matraszek, Znaleźiska grobowe (?) kultury mierzanowickiej na Mazowszu Burial finds (?) from the Mierzanowice Culture in Mazowsze	374
Tadeusz Wiśniewski, Unikatowy zabytek spod Starachowic A unique find near Starachowice	375
Marek Florek, Siekierka brązowa z miejscowości Senisławice, pow. kazimierski Bronze axe from Senisławice, distr. Kazimierza Wielka	377
Mirosława Andrzejowska, Łukasz Maurycy Staniszek, Groby klozowe na warszawskiej Sadybie Cloche graves from Sadyba in Warsaw	378
Radosław Prochowicz, Szpila holenderska ze stanowiska 4 w Tomaszach, pow. ostrołęcki Holstein pin from Tomasz, distr. Ostrołęka, site 4	384
Zbigniew Nowakowski, Nowe znaleziska z Kamieńczyka, pow. wyszkowski New finds from Kamieńczyk, distr. Wyszaków	388
Piotr Łuczkiewicz, Perespa – kolejne cmentarzysko z okresu rzymskiego ze wschodniej Lubelszczyzny? Perespa – a previously unknown Roman Period cemetery from the eastern Lublin Region?	390
Renata Madyda-Legutko, Judyta Rodzińska-Nowak, Joanna Zagórska-Telega, Prusiek, pow. sanocki, stan. 25. Pierwsze cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w polskich Karpatach Prusiek, distr. Sanok, site 25. The first Przeworsk Culture cemetery recorded in the Polish Carpathians	394
Jacek Andrzejowski, Łukasz Maurycy Staniszek, Andrzej Grzymkowski, Nieznane cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Żmijewie Kościelnym i Żmijewie Gajach, w pow. mławskim New cemeteries from the Roman Period at Żmijewo Kościelne and Żmijewo Gaje, distr. Mława	401
Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz, Cezary Sobczak, Ażurowa zapinka ze wsi Szczeberka, pow. augustowski – import czy naśladownictwo? Openwork brooch from Szczeberka, distr. Augustów: import or imitation?	407
Marek Florek, Wczesnośredniowieczny pochówek szkieletowy z Sandomierza Early Medieval inhumation burial from Sandomierz	410
WYKAZ SKRÓTÓW	413

JAN SCHUSTER

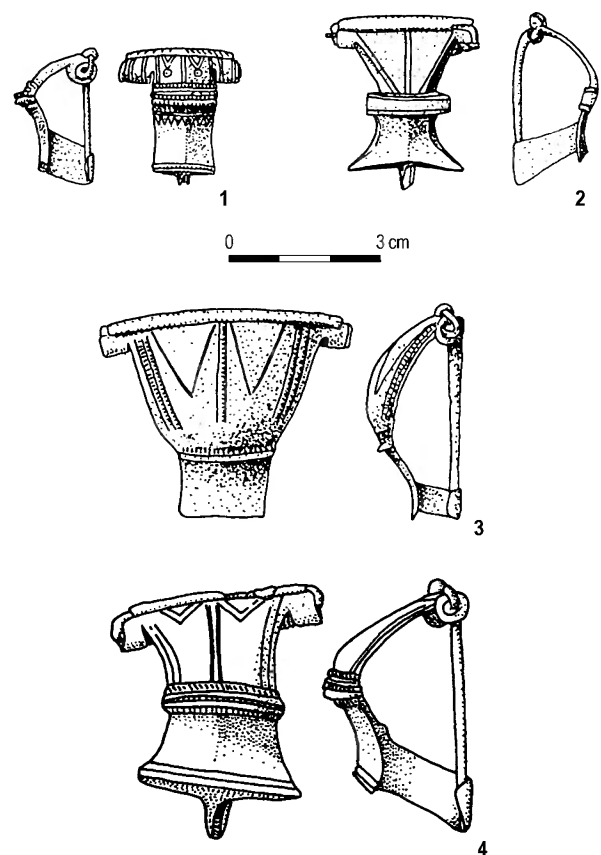
O PÓŹNYCH ZAPINKACH KAPTURKOWYCH (A II 41)

LATE SPRING-COVER BROOCHES (A II 41)

Liczne prace, w których późne zapinki kapturkowe serii wschodniej O. Almgrena (1923) odegrały ważną rolę, wskazują na dużą wartość tej formy fibul dla studiów nad przełomem wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich (V. Bierbrauer 1994; G. Domański 1982; Ū. V. Kuharenko 1980; M. Olędzki 1992a; 1995; J. Tejral 1997). Posługiwano się nimi w badaniach nad stosunkami i zmianami kulturowymi na różnych terenach *Barbaricum*: na Wołyniu, na Dolnych Łużycach oraz nad środkowym Dunajem. Pomimo tego, typologia tych zapinek nie została dotychczas omówiona w stopniu zadowalającym.

O. Almgren wydzielił wśród późnych zapinek kapturkowych serii wschodniej dwa typy, ilustrując je rycinami 40 i 41 (1923, tabl. II). Nie różnią się one zasadniczo, właściwie reprezentując tylko dwa warianty jednego typu. W literaturze powszechnie przyjęto dla nich oznaczenie „A II, 41” (por. M. Olędzki 1992a, s. 52 przyp. 5), które stosowane będzie też w poniższym opracowaniu. Chronologia fibul typu A 41 zamyka się w ramach schyłku fazy B₂ i, przede wszystkim, w fazie B₂/C₁ lub B₂/C₁–C_{1a} (K. Godłowski 1970a, s. 13 n., 37, tabl. I; R. Wołagiewicz 1974, s. 145; 1981a, tabl. XXIII, XXIV; R. Kenk 1977, s. 312 nn.; M. Olędzki 1992b, s. 97 przyp. 32; J. Tejral 1999, s. 182 n.). Taka pozycja chronologiczna najpóźniejszych zapinek kapturkowych serii wschodniej została wielokrotnie potwierdzona i nie ma potrzeby jej dalszego omawiania.

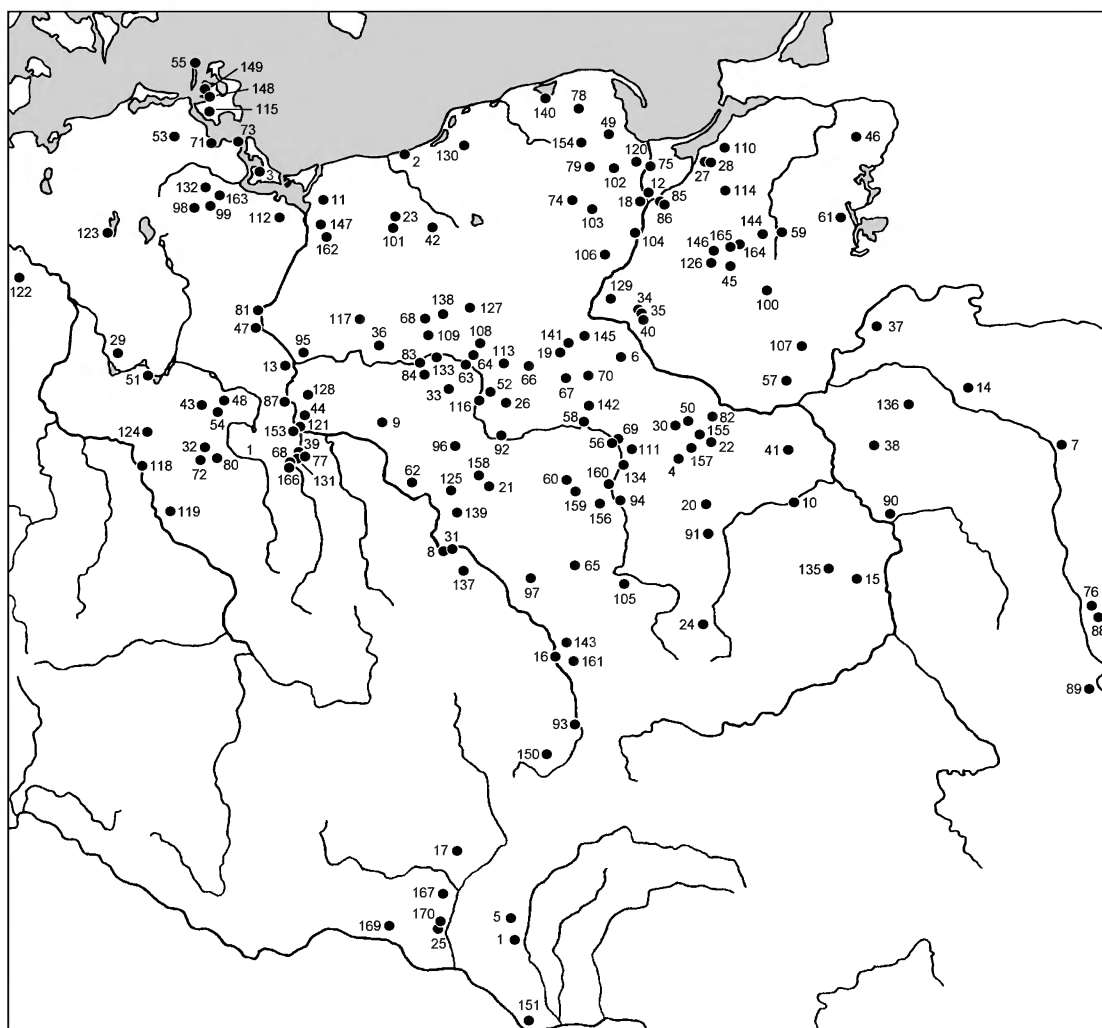
Stosowanie unifikującego oznaczenia „A 41” wywołuje jednakże problem natury typologicznej, ponieważ fibule te reprezentowane są przez egzemplarze o dość dużej różnorodności kształtów, znane są również zapinki nie odpowiadające ani rycinie 40 ani 41 u Almgrena. Na

Ryc. 1. Przykłady najwyraźniej różniących się od siebie form zapinek A II 41

Fig. 1. Examples of most different variants of brooches type A II 41

1 – Varbelvitz, gr. z 1976 r. (wg: R. Gaudig 1978, ryc. 3a),
2 – Cecele, grób 77 (wg: J. Jaskanis 1972, ryc. 9a), 3 – Strupina,
gr. 24 (wg: F. Pfützenreiter 1929, ryc. 4:18), 4 – Malbork-
-Wielbark, ul. Zagórna (wg: M. Pietrzak 1965, tabl. IV:2)

Ryc. 2. Rozmieszczenie stanowisk z zapinkami A II 41 uwzględnionymi w opracowaniu (numery odpowiadają numerom wykazu)

Fig. 2. Distribution of analysed brooches A II 41 (numbers correspond to the list of finds)

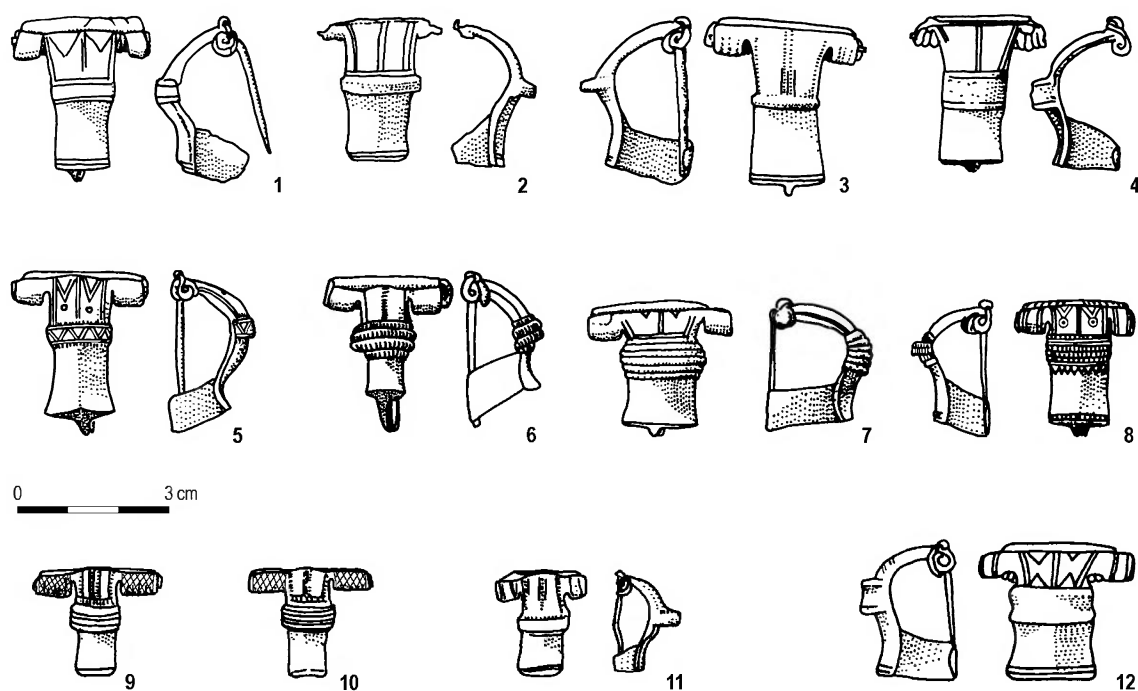
rozległych terenach rozprzestrzenienia między środkową Łabą a Bugiem zapinki typu A 41 występują w wielu wariantach. Ilustrują to cztery wybrane przykładowo, zapinki o „ekstremalnie” odmiennych kształtach (Ryc. 1). Już O. Almgren (1923, 18) zwrócił uwagę na okazy, których najszerszą część stanowi zakończenie nóżki, oraz egzemplarze z kabłąkiem wyraźnie zwężającym się ku nóżce.

Podstawowe cechy zapinek typu A 41 to małe, czasem nawet miniaturowe kapturki, silnie rozszerzony, często blaszkowaty i wypukły kabłąk oraz wysoka pochewka; zwykle są to formy o małych rozmiarach o długości około 4 cm. Zazwyczaj wszystkie te cechy występują razem, w pewnych wypadkach trudno jest jednak zdecydować o typologicznej przynależności danej fibuli już do typu A 41 lub jeszcze do poprzedzającego typu A 38 (np. zapinki z długimi kapturkami z Drösing i Lwówka, grób 4 – F. Jedlicka, F. Schmidt 2000, ryc. 552; D. Minta-Tworzowska 1985, ryc. 7:2; zob. wykaz nr 25 i 84)¹. Istnieją również formy smukłe, które tylko dzięki krótkim kapturkom i wysokiej pochewce można rozpoznać jako zapinki typu A II 41.

W związku z tym pojawia się pytanie, czy wzmiarkowana różnorodność form nie może być spowodowana kanonami stylistycznymi lub preferencją pewnych kształtów w ramach poszczególnych kultur archeologicznych². Z pewnością wzajemnie na siebie oddziaływały moda

¹ Do typu A 41 nie zaliczyłem np. zapinki z Netzeband, Lkr. Ostvorpommern, grób 1 (A. Reinecke, K. Rausch 1989, ryc. 6:1), choć można byłoby dyskutować o jej przynależności do wydzielonej tu odmiany A 41 I.

² Podstawą niniejszej próby typologicznego podziału zapinek A II 41 są fibule znalezione na obszarze między środkową Łabą a Bugiem. Studia nad kulturowymi powiązaniami Dolnych Łużyc, zasiedlonych na przełomie II/III wieku, wykazały, że są one znakomitymi narzędziami do określenia pierwotnych siedzib grup przybyłych wówczas na Łużycę (J. Schuster, 2005). Zbieranie materiałów zakończyłem w 2000 roku. Pod uwagę wziąłem egzemplarze opublikowane z rysunkami oraz zapinki znane mi z autopsji (zestawione w wykazie na końcu artykułu; zob. też ryc. 2). Mimo że starałem się, aby zestawienie było w miarę pełne, w pewnym momencie skończyły się możliwości badań „bibliotecznych” (do tego problemu ostatnio: M. Maćczyńska 2004, s. 211). Łącznie uwzględniłem 354 egzemplarze, co w moim przekonaniu stanowi reprezentatywną próbę. W wykazie nie podałem odsyłaczy do literatury, te dane pojawią się bowiem w cytowanej pracy. Nowe zestawienie zapinek A 41 przygotowała M. Maćczyńska (2006), stosując już przedstawioną tutaj typologię. Z tego powodu zrezygnowałem z uzupełnienia wykazu dalszymi okazami, które zarejestrowałem po roku 2000.

Ryc. 3. Zapinki odmiany A 41 I

Fig. 3. Brooches of variant A 41 I

1 – Żalęcino, ob. 17 (wg: P. Kaczanowski, R. Madyda-Legutko, E. Nawrońska 1984, ryc. 5.23:2), 2 – Rzysszczewo, gr. 7 (wg: H. Machajewski 1983, ryc. 6:4), 3 – Reppenthin, gr. 78 (wg: H. Keiling 1985, ryc. 31), 4 – Drawsko, gr. 9 (wg: R. Wołagiewicz 1967, tabl. V:8), 5 – Kemnitz, ob. 833/834 (wg: H. Geisler 1974, tabl. 87/833/834:4), 6 – Grabice, Domański grób 51 (wg: G. Domański 1974, tabl. XVI:51), 7 – Szczypkowiec, gr. 2 (wg: H. Machajewski 1996, ryc. 8), 8 – Varbelvitz, gr. (wg: R. Gaudig 1978, ryc. 3a), 9.10 – Kloster/Hiddensee (wg: H. Schubart 1955, tabl. 6a), 11 – Varbelvitz, gr. 8 (wg: A. Leube 1970, ryc. 145a), 12 – Lunow (wg: A. Leube 1975, tabl. 8:14)

i wycucie stylu panujące wśród lokalnych grup oraz miejscowe tradycje i techniki rzemieślnicze. Kształty zapinek zależne były od wyłaniających się na tej drodze konwencji stylistycznych. Szczegółowa analiza typologiczna zapinek typu A 41 może pozwolić na wyodrębnienie terenów o własnej, specyficznej stylistyce. Podjęta ostatnio (M. Olędzki 1997, s. 73; 1998, s. 77)

próba kulturowego zróżnicowania najpóźniejszych zapinek kapturkowych opublikowana została jedynie w postaci lakonicznego opisu³. Wydzielone formy nie doczekały się, niestety, analizy kartograficznej. Autor nie zdołał także uwzględnić wszystkich odmian występujących w analizowanym przez siebie materiale archeologicznym.

TIPOLOGIA

Ze względu na stosunkowo dużą szerokość zapinka na stroju była widziana „z góry”, dlatego też w klasyfikacji największą uwagę poświęciłem zarysowi kabłąka, który stał się jej podstawą. Nie uwzględniłem tu cech konstrukcyjnych, ponieważ rezultaty podjętej ostatnio próby typologii opartej na tej podstawie (M. Olędzki 1992a) nie są zadowalające. Zauważone różnice konstrukcyjne są cechami drugorzędnymi, które mogą służyć tylko do bliższego opisanie konkretnych okazów, a mapy ich zasięgu (tamże, mapa 3, 4) pozwalają co najwyżej na wyznaczenie strefy działalności jednego rzemieślnika lub kręgu warsztatowego.

W wyniku przeprowadzonej analizy za podstawowe uznałem cztery odmiany. Trzy z nich zostały oznaczone literami „I”, „Y”, „X”, do których podobne są zarysy ich kabłąków. Kontury zapinek reprezentujących czwartą odmianę nie są tak jednolite, jednak na jej wydzielenie pozwoliły stosunkowo duże rozmiary zapinek (długość zwykle powyżej 4 cm) i wyodrębniający się zasięg ich

występowania; dla zachowania jednolitej nomenklatury została ona oznaczona literą „Z”. Dla uproszczenia opisów poszczególnych odmian część zapinki nad grzebykiem nazywam odcinkiem kabłąka, część pod nim odcinkiem nóżki, natomiast sam grzebyk nazywam środkiem kabłąka.

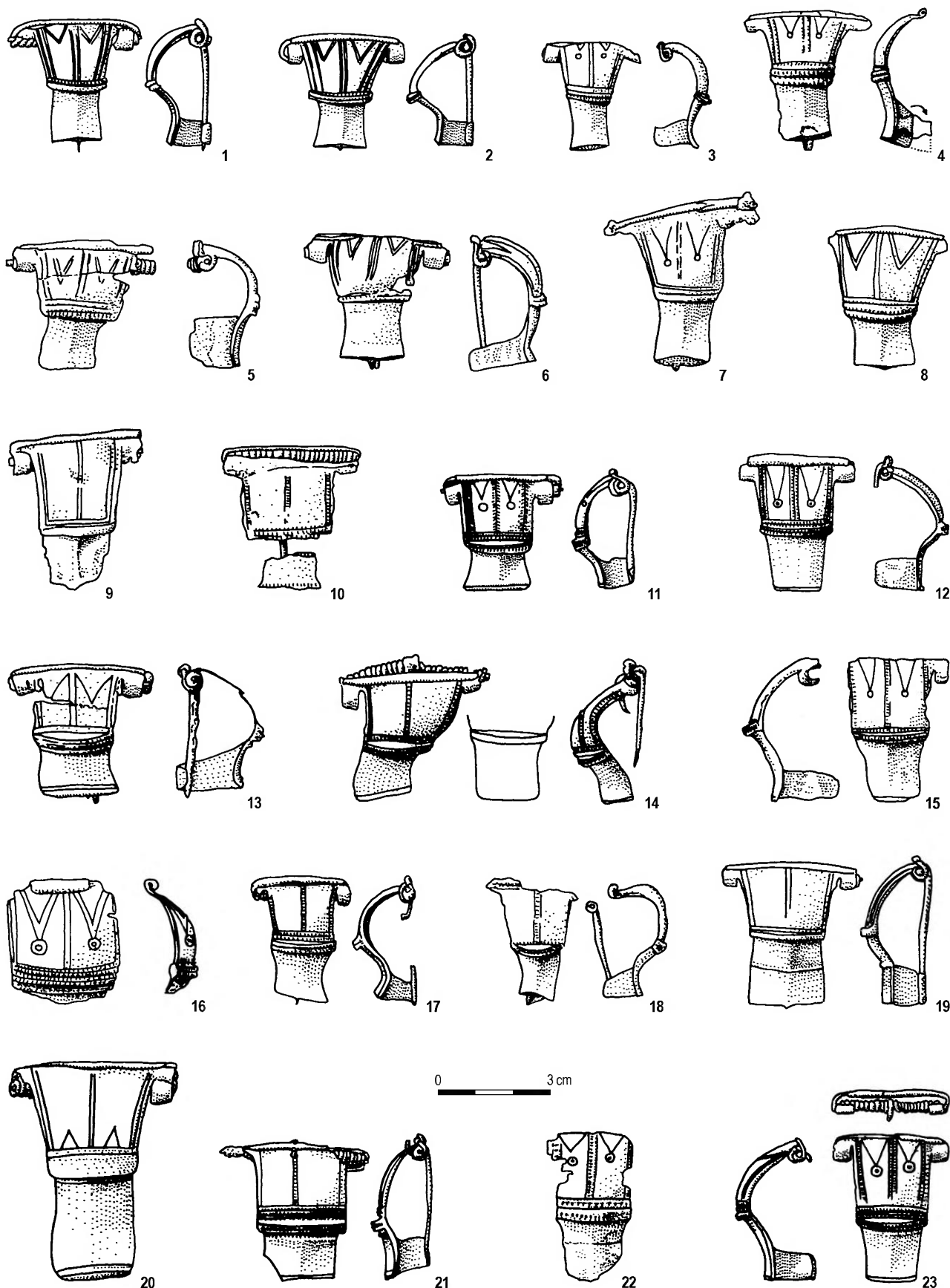
Odmiana A 41 I (Ryc. 3)

Łączy ona stosunkowo małe zapinki o prawie równoległych bocznych brzegach całego kabłąka. Środek

³ W swych pracach Autor uznaje zapinki z cienkiej blachy za element stylu „przeworskiego”, co nie zawsze jest trafne – por. np. fibule z miejscowości Carzig (nr 13; A. Kieckebusch 1912, tabl. XIV:10, XVI:26), Chrlice (nr 17; I. Peškař 1972, tabl. 3:3), Kotla, grób 19 (nr 62; I. Kramarek 1962, tabl. II:2), Lachmirowice, grób 6 (nr 70; B. Zielonka 1953, ryc. 4:2), Naclaw, znal. luźne (nr 96; L. J. Łuka 1958, ryc. 34f). Podobnie wykonywanie z żelaza osi sprężyn nie jest ograniczone wyłącznie do terenów kultury przeworskiej. Analiza zapinek z obszaru kultury wielbarskiej zmierza co prawda w dobrym kierunku, jednak jest ona zbyt ogólnikowa, a pewnych odmian znanych z tego terenu nie można w jej rezultacie uchwycić.

kaśląka może być lekko wgięty lub odcinek nóżki lekko się rozszerzać (Kemnitz, nr 51 – ryc. 3:5); odcinek kaśląki niektórych zapinek ma kształt lekko trapezoidalny (Drawsko, grób 9, nr 23 – ryc. 3:4), co można tłumaczyć

adaptacją stylistyki opisanej niżej odmiany X. To zróżnicowanie jest jednak na tyle małe, że możemy je pominąć w dalszych rozważaniach. Stosunkowo szerokie kaśląki tych fibul przy ich małej długości powodują, że

niektóre okazy wyglądają bardzo przysadziście (Lunow, nr 81 – ryc. 3:12), inne to wręcz okazy miniaturowe. Najmniejszy egzemplarz (Varbelvitz, grób 8, nr 149 – ryc. 3:11) mierzy 2,0 cm, para srebrnych zapinek z Kloster/Hiddensee (nr 55 – ryc. 3:9.10) ma prawdopodobnie taką samą długość. Większość fibul odmiany A 41 I mierzy między 2,5 a 3,3 cm. Pośrodku kabłąka są one zaopatrzone w szerokie i często zdobione zgrubienie lub w wielokrotnie żłobkowany, niski grzebyk. Stosunek długości odcinków kabłąka i nóżki jest zrównoważony i w przybliżeniu wynosi 1, jednak u niektórych fibul odcinek kabłąka jest jednak tak silnie wysklepiony, że w widoku z góry wygląda na mocno skrócony.

Odmiana A 41 Y (Ryc. 4)

U zapinek odmiany A 41 Y odcinek kabłąka jest bardzo rozszerzony i uformowany trapezoidalnie, przy tym w większości wypadków jest on cienki, blaszkowaty. Często jest on silnie wysklepiony, dlatego jego kontury są łukowate, a wygląd określić można jako żaglowaty (np. ryc. 4:3.4.6.7.16), w innych wypadkach odcinek kabłąka jest zbliżony do prostokątnego (np. ryc. 4:10.11.21). Odcinek nóżki jest wyraźnie węższy od kabłąka, co w zarysie tworzy pod grzebykiem czytelny „stopień” (np. ryc. 4:1.2.5.12.19.21.23). Stanowi to bardzo charakterystyczną cechę tej odmiany⁴.

Obok opisanych do odmiany A 41 Y należą też zapinki masywniejsze, u których odcinek kabłąka jest raczej płaski, zaś odcinek nóżki przewęża się pośrodku (np. ryc. 4:2.17) albo ma kształt trapezoidalny (np. ryc. 4:12.23). W każdym wypadku szerokość odcinka nóżki jest mniejsza od szerokości odcinka kabłąka i jest on zawsze krótszy. Jest to spowodowane przesunięciem grzebyka, w wypadku zapinek A 38 umieszczanego na najwyższej pozycji kabłąka, w kierunku zakończenia nóżki.

Zmienność ukształtowania brzegów odcinków kabłąka i nóżki nie jest istotna, zaś kształt całego kabłąka zbliża się w swoim wyglądzie do litery „Y”. Grzebyk zapinek tej odmiany jest z reguły wąski i słabo wysklepiony (np. ryc. 4:12.16), natomiast u niektórych zapinek blaszkowatych jest on pusty od wewnątrz (np. ryc. 4:20) lub prawie nie wypukły i tylko lekko zaznaczony (Kościelna Wieś, nr 60 – W. Siciński 1995, tabl. V; Lachmirowice, grób 6, nr 70 – B. Zielonka 1953, ryc. 4). Zapinki odmiany A 41 Y mogą być bardzo długie (Domaradzyn, grób 1a: 5,7 cm – ryc. 4:20), ale znane są też okazy o długościach około 3 cm.

Odmiana A 41 X (Ryc. 5–8)

Te zapinki cechuje stosunkowo symetryczne ukształtowanie odcinków kabłąka i nóżki oraz mniej lub bardziej wyraźny kąt między brzegami obydwu części. Czasami brzegi odcinka nóżki są łukowate i wtedy najwyższe miejsce całej zapinki znajduje się na nóżce, tuż pod grzebykiem. Istotną cechą tej odmiany jest szeroko kończąca się nóżka – zarys fibul przypomina literę X. Zapinki tej odmiany są najczęściej zaopatrzone w płaski grzebyk, który jest właściwie szerokim zgrubieniem. Jest ono zazwyczaj zdobione żłobkami, czasem jest podzielone żeberkowato.

Wśród zapinek odmiany A 41 X można wyodrębnić dwie pododmiany, o dość wyraźnych cechach morfologicznych.

Pierwszy zespół – pododmianę A 41 X1 – tworzą okazy o słabiej poszerzonej główce i nóżce (Ryc. 5). W ich wypadku stosunkowo trudne może być odróżnienie od typologicznie poprzedzającego ją typu A 38 (Ryc. 6:1.2). Oprócz aspektów typologicznych znaczenie ma tu długość fibul, która u zapinek pododmiany 41 X1 nigdy nie przekracza granicy 4 cm, natomiast długość fibul A 38 z reguły wynosi ponad 4 cm. Stosunkowo wysoka pochewka zapinek A 41 X1 jest umieszczona nieco ukośnie do osi zapinki i widoczna w rzucie z góry⁵, zaś u fibul A 38 jej zewnętrzna krawędź przebiega dokładnie pod, często nawet przed zakończeniem nóżki. Niektóre zapinki typu A 38 nie odpowiadają jednak temu schematowi, mają one bowiem cechy typu A 41, tj. grzebyk usytuowany poniżej szczytu kabłąka oraz pochewkę umieszczoną nieco na ukos do osi fibul. Przykładem jest zapinka z Fohrde/Hohenferchesar, grób 230 (A. von Müller 1962, tabl. 49:230a). Takie okazy można oznaczyć jako typ A 38/41 I lub X⁶. Już do odmiany A 41 X1 zaliczyć trzeba natomiast cztery fibule o rzadko spotykanym

⁴ „Stopniowy” zarys kabłąka widoczny jest też u niektórych zapinek typu A 38, np. z Chmielowa Piaskowego, grób 14 (K. Godłowski, T. Wichman 1998, tabl. XV/14:10).

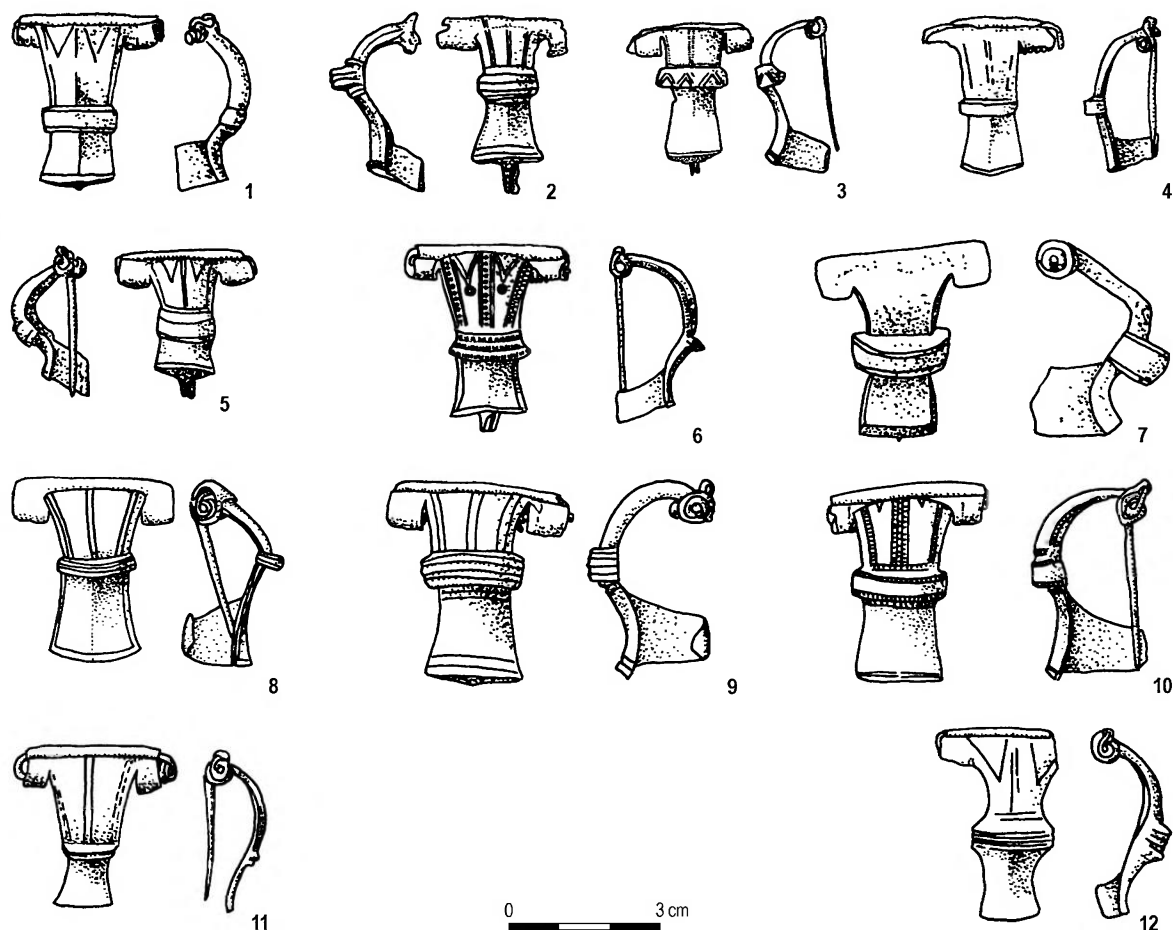
⁵ Czasami jednak pochewka przewęża się ku łożysku szpili a jej zewnętrzny brzeg nie kończy się równo z zakończeniem nóżki: Nowy Łowicz (nr 101; K. Hahuła 1992, ryc. 9:3.6), Parkowo (nr 108; S. Jasnosz 1984, ryc. 157:2).

⁶ Oczywiście, pewne lekkie odchylenia od przedstawionego schematu występują również u zapinek A 41. Dotyczy to np. pary zapinek z Lubowidza, grób 298, które po autopsji w Muzeum Narodowym w Szczecinie z powodu ich małych rozmiarów oraz bardzo wysokich i szerokich grzebyków klasyfikuję, w przeciwieństwie do R. Wołagicwicza (1995, s. 35), jako typ A 41 (odm. X1).

Ryc. 4. Zapinki odmiany A 41 Y

Fig. 4. Brooches of variant A 41 Y

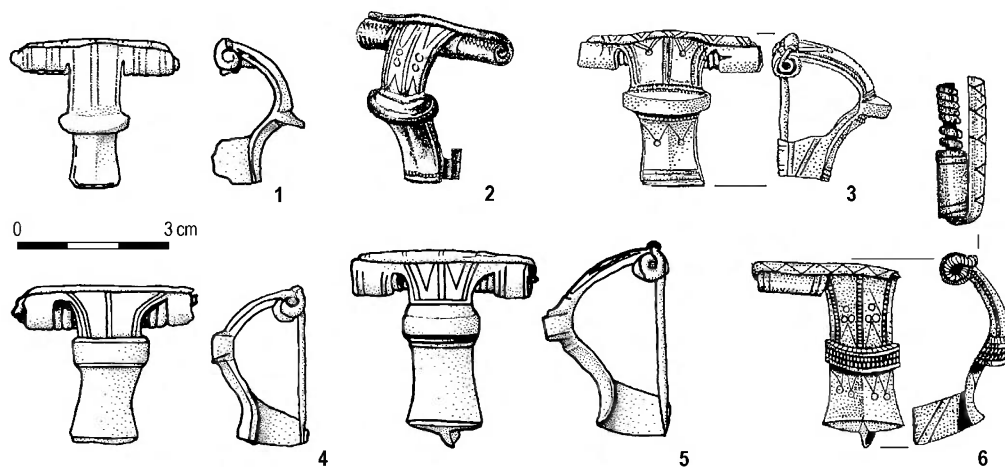
- 1.2 – Hohenwutzen (wg: A. Leube 1975, tabl. 7:1.2), 3 – Luboszyce (wg: G. Domański 1982, tabl. Ve), 4 – Wymysłowo (wg: S. Jasnosz 1951, ryc. 382:53), 5 – Nacław (wg: L. J. Łuka 1958 ryc. 34f), 6 – Lówewek, gr. 1 (wg: D. Minta-Tworzowska 1985, ryc. 6:4), 7 – Młodzikowo, gr. 57 (wg: A. Dymaczewski 1958, ryc. 102:12), 8 – Lunow (wg: A. Leube 1975 tabl. 8:14), 9 – Bodzanowo, gr. 4 (wg: B. Zielonka 1958, ryc. 48b), 10 – Chorula, grób 35 (wg: J. Szydlowski 1964, ryc. 33:7), 11 – Carzig (wg: A. Kieckebusch 1912, tabl. XIV:10), 12 – Tarnów, gr. 74 (wg: K. Godłowski, L. Szadkowska 1972, tabl. XXXVII:4), 13 – Zakrzew (wg: T. Malinowski 1953, ryc. 8), 14 – Brodno (Muzeum Archeologiczne, Wrocław), 15 – Plöwen, gr. 9 (wg: H. Stange 1979, ryc. 6cc), 16 – Wymysłowo, gr. 194 (wg: S. Jasnosz 1951, ryc. 82), 17 – Domaradzice, gr. 100 (wg: B. Kostrzewski 1953, ryc. 102:12), 18 – Zakrzów, gr. 8 (wg: J. Szydlowski 1964, ryc. 20a), 19 – Rudna Wielka, gr. 5 (Muzeum Archeologiczne, Wrocław), 20 – Domaradzyn, gr. 1a (wg: T. Piętka-Dąbrowska 1959, tabl. LIV:6), 21 – Markendorf (Mus. Vor- und Frühgeschichte, Berlin), 22 – Modzurów, gr. (wg: M. Jahn 1918, tabl. 13:13d), 23 – Chrlice (wg: I. Peškař 1972, tabl. 3:3)

Ryc. 5. Zapinki pododmiany A 41 XI

Fig. 5. Brooches of variant A 41 XI

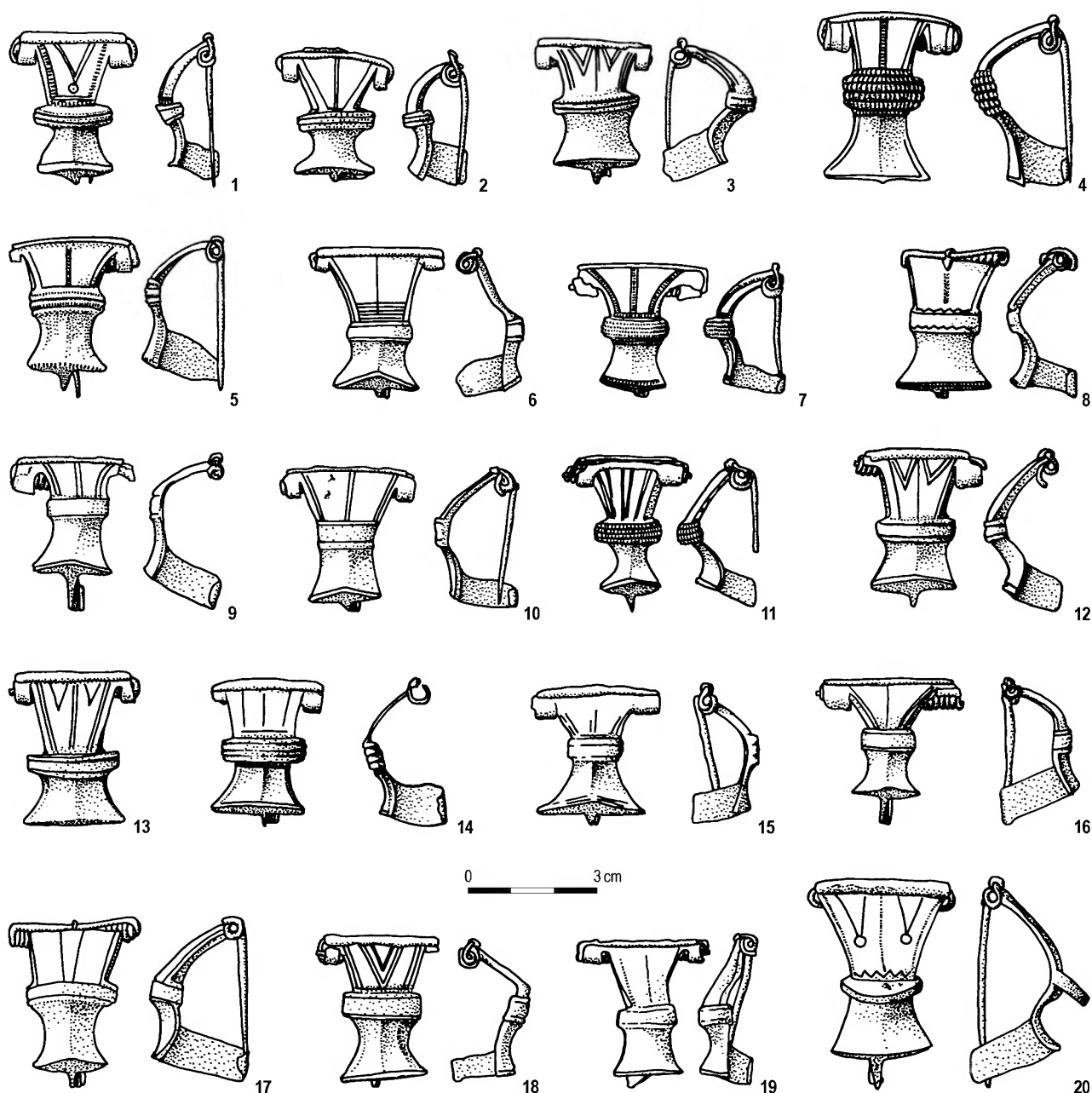
1 – Kaszewy Kościelne (wg: E. Kaszewska 1975, tabl. VII:16), 2 – Rąpice (wg: A. Leube 1992, tabl. 4:6), 3 – Kirch-Baggendorf, gr. (wg: H. Berlekamp 1961, ryc. 46), 4 – Leśno (wg: InvArch. XLIII, 1979, tabl. 270/4:13), 5 – Poznań-Komandoria, gr. IV (wg: M. Piaszykówna 1953, ryc. 66:8), 6 – Stary Zamek (wg: G. Domański 1980, tabl. 9i), 7 – Czarnocin, gr. 2 (wg: E. Kaszewska 1969, ryc. 2:1), 8 – Domaradzyn, gr. 2 (wg: T. Piętka-Dąbrowska 1959, tabl. LIV:7), 9 – Parkowo, gr. (wg: S. Jasnosz 1984, ryc. 157:2), 10 – Nowy Łowicz, kurh. 63, gr. 1 (wg: K. Hahula 1992, ryc. 9:6), 11 – Młodzikowo, gr. 36 (wg: A. Dymaczewski 1958, ryc. 62:14), 12 – Grębocin, gr. 20 (wg: G. Budynec, M. Olędzki 1986, ryc. 6:2)

Ryc. 6. Zapinki typu A 38 (1.2) oraz odmiany A 41 I (6) i wariantu A 41 XI (3–5)

Fig. 6. Brooches of type A 38 (1.2), and variants A 41 I (6) and A 41 XI (3–5)

1 – Varbelvitz, gr. 9 (wg: A. Leube 1970, ryc. 144a), 2 – Ostrów Lednicki (wg: W. Jażdżewski 1890, tabl. VII:7), 3 – Lwówek, gr. 4 (wg: D. Minta-Tworzowska 1985, ryc. 7:2), 4 – Budziszowice (Muz. Narodowe, Szczecin), 5 – Cotoń (wg: F. Maciejewski 1961, tabl. V:12), 6 – Drösing (wg: F. Jedlicka, F. Schmidt 2000, ryc. 552)

Ryc. 7. Zapinki pododmiany A 41 X2 (8.17 – wariant *Osie*)

Fig. 7. Brooches of sub-variant A 41 X2 (8.17 – form *Osie*)

1 – Kicin (wg: A. Gałęzowska 1996a, ryc. 3:1), 2 – Lûboml', gr. 10 (wg: Ů. V. Kuharenko 1971, ryc. 39), 3 – Słopanowo, gr. 10 (wg: K. Przewoźna 1955, ryc. 48:4), 4 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 367 (wg: M. Pietrzak 1997, tabl. CXIX/367:1), 5 – Krzyżownica, gr. (Muz. Archeologiczne, Poznań), 6 – Kuźnica Żelichowska (wg: A. Gałęzowska 1996b, ryc. 4:1), 7 – Leśno (wg: InvArch. XLIII, 1979, tabl. 270/4:12), 8 – Podlesie Wysockie (wg: T. Malinowski 1956, ryc. 6), 9 – Pęcłowo (Muz. Archeologiczne, Poznań), 10 – Budzieszowice (Muz. Narodowe, Szczecin), 11 – Węsiory, kurh. 15 (wg: J. Kmiecński, M. Blombergowa, K. Walenta 1966, tabl. XLI:1), 12 – Rządowo, gr. (Muz. Archeologiczne, Poznań), 13 – Gostkowo-Folsąg, gr. 8 (wg: B. Ziłonka 1968, ryc. 11), 14 – Prądno (wg: A. Leube 1977, ryc. 5b), 15 – Grębocin (wg: G. Budynek, M. Olędzki 1986, ryc. 7:4), 16 – Stara Wieś, gr. 7 (wg: W. Radig 1942, ryc. 11b), 17 – Konin (wg: B. Kostrzewski 1947, ryc. 36:3), 18 – Neuenkirchen, gr. 55 (wg: R. Szczesiak 1994, ryc. 22a), 19 – Młodzikowo, gr. 258 (wg: A. Dymaczewski 1958, ryc. 458:3), 20 – Czarnocin (wg: E. Kaszewska 1975, tabl. 7:15)

kształcie, z Budzieszowic, Cotonia (2 egz.) i Lwówka (nr 11, 19 i 84 – ryc. 6:3–5). Ich najbardziej rzucającą się w oczy cechą są bardzo szerokie kapturki, które łączą je typologicznie jeszcze z typem A 38.

Odrębny wariant wśród fibul pododmiany A 41 X1 stanowią okazy z cylindrem na sprężynie wykonane z żelaza, odmiany 41b wg Olędzkiego (1992a, s. 60 nn.), charakterystyczne dla wschodnich rejonów kultury

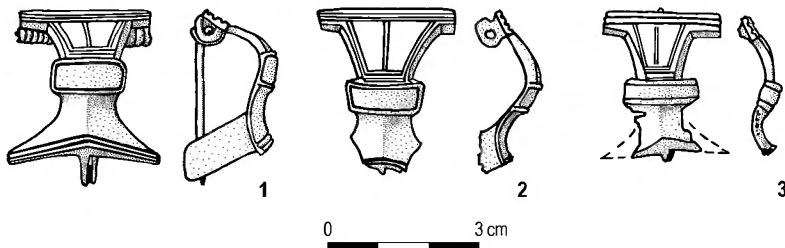
przeworskiej, jednak znane też spoza tego terenu⁷. Zaliczona do odmiany 41b zapinkę z Komorowa (tamże, ryc. 9:4) należy, na podstawie zarysu jej kabłąka, włączyć do odmiany A 41 Y.

⁷ Np. Chmielów Piskowy (nr 15; K. Godłowski, T. Wichman 1998, tabl. XVIII/15:2.3, LII/36:6). Para zapinek tego wariantu znajduje się również wśród materiałów cmentarzyska w Czarnocinie, pow. piotrkowski (M. Mączyńska, M. Jagusiak 2003, tabl. I:4).

Mniejszą długość, poniżej 3,5 cm, mają zapinki pododmiany A 41 X2, które w porównywaniu z fibulami pododmiany A 41 X1 cechują się pewną topornością. Zapinki A 41 X2 można zawsze odróżnić od fibul typu A 38 (Ryc. 7). Mają one szerokie odcinki kabłąka i nóżki, natomiast sam środek kabłąka jest bardzo wąski; czasem szerokość przy główce oraz końcu nóżki odpowiada długości całego kabłąka (Cecele, grób 77, nr 14 – ryc. 1:2; Grębocin, grób 26, nr 40 – ryc. 7:15) lub nawet ją przekracza (Stara Wieś, grób 7, nr 136 – ryc. 7:15). W stosunku do zapinek A 41 X1 ich kabłąki mają

kształt bardziej przysadzistej litery X. Często zgrubienie na kabłąku (grzebyk) jest szersze od przyległych części kabłąka oraz nóżki, co można też zaobserwować u niektórych fibul pododmiany A 41 X1, jednak nie u fibul odmiany A 41 Y.

Wśród zapinek pododmiany A 41 X2 wyróżniają się dwa specyficzne warianty⁸. Jeden cechuje obecność żłobkowanej płytki w miejsce kapturków (variant *Rzyszczewo*; ryc. 8). Główka z pokrywającą sprężynkę płytką zamiast kapturków jest tak rzadka, iż bardzo prawdopodobne jest pochodzenie tych trzech fibul z jednego warsztatu z terenu kultury wielbarskiej. Porównywalne okazy znajdują się także w depozycie z Łubiany⁹. Zapinka z podobną płytką z grobu popielnicowego nr 15 z Ciepłego (A. Schmidt 1902, s. 112, tabl.

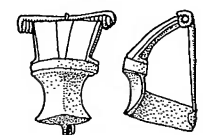
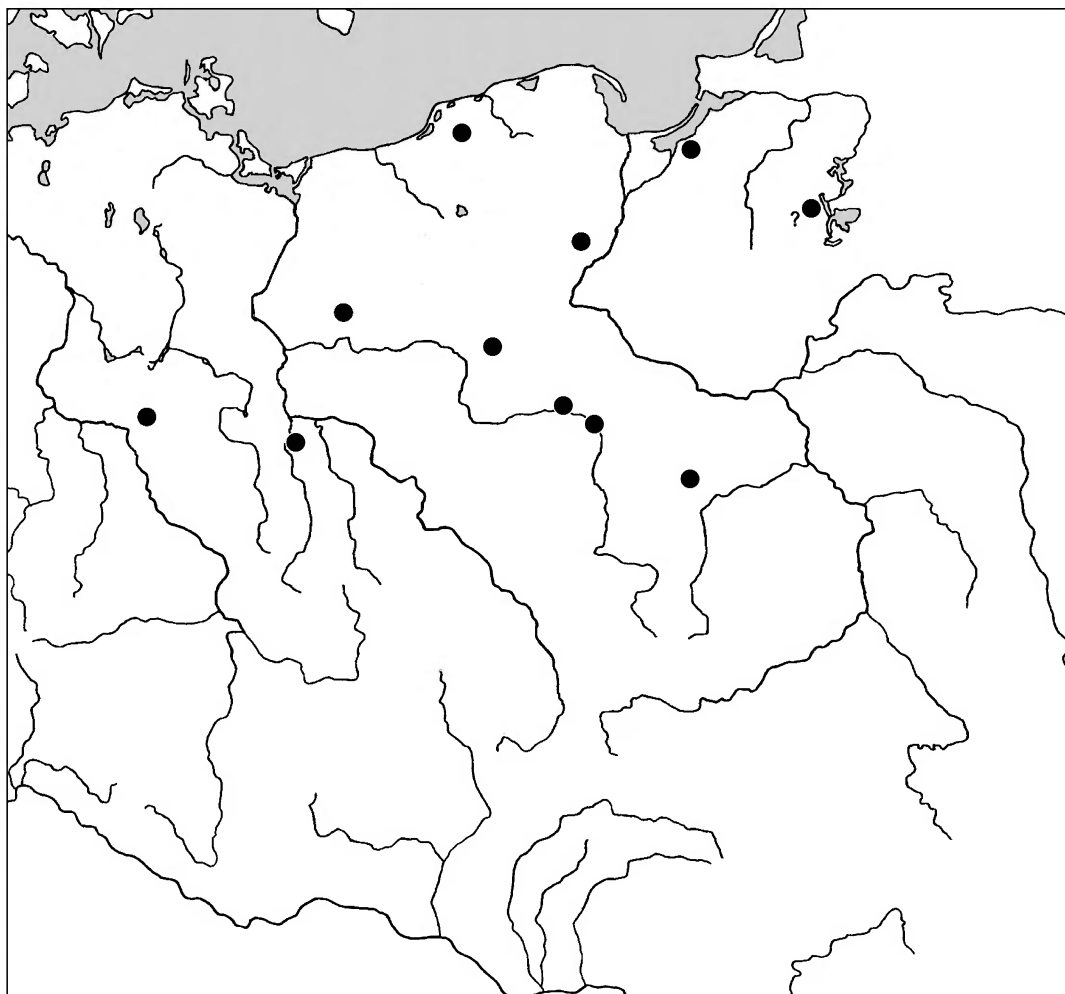
Ryc. 8. Zapinki pododmiany A 41 X2, wariantu *Rzyszczewo*

Fig. 8. Brooches of sub-variant A 41 X2, form *Rzyszczewo*

1.2 – *Rzyszczewo* (wg: Machajewski 1983, ryc. 9:1.2), 3 – *Luboszyce* (wg: Domański 1982, tabl. 32u)

⁸ Dla ułatwienia zapisu proponuję te warianty określić odpowiednio jako wariant *Rzyszczewo* oraz wariant *Osie*. Nazw tych nie wprowadziłem jeszcze w niemieckiej wersji artykułu, złożonej do druku w serii Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie.

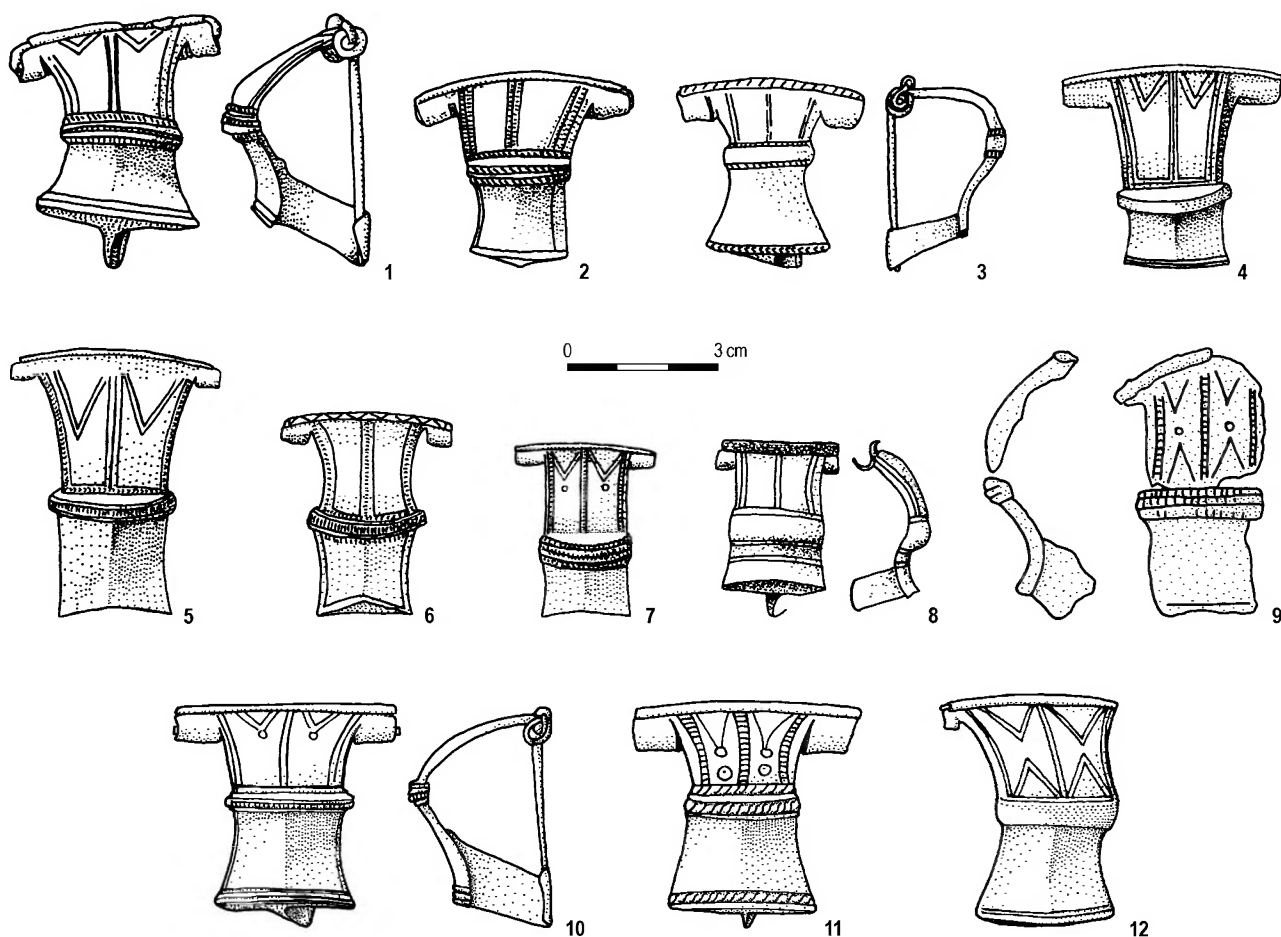
⁹ Uprzejma informacja prof. Magdaleny Mączyńskiej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

A 41 X2 (war. *Osie*)

Ryc. 9. Rozprzestrzenienie zapinek pododmiany A 41 X2, wariantu *Osie* (= Olędzki 41c)

Fig. 9. Distribution of brooches sub-variant A 41 X2, form *Osie* (= Olędzki 41c)

Ryc. 10. Zapinki odmiany A 41 Z

Fig. 10. Brooches of variant A 41 Z

1 – Malbork-Wielbark, ul. Zagórna (wg: Pietrzak 1965, tabl. IV:2), 2 – Elbląg-Pole Nowomiejskie (wg: Anger 1880, tabl. V:37), 3 – Elbląg (wg: Natuniewicz 2000, tabl. IX:1), 4–7 – Ciepłe (wg: Schmidt 1902, tabl. VI), 8 – Gostkowo-Folsąg, gr. 4 (wg: Zielonka 1968, ryc. 4b), 9 – Tomaryny, gr. 29 (wg: Schindler 1940, ryc. 24:2), 10 – Zwierzewo (wg: Bezzenberger 1909, ryc. 42), 11 – Elbląg-Pole Nowomiejskie (wg: Almgren 1923, tabl. II:41), 12 – Ostróda, gr. 13 (wg: Tischler, Kemke 1902, tabl. I:16)

VI:7c), jednak odpowiadająca typowi A II 38 pozwala twierdzić, że ten rzadki sposób ukształtowania główki miał na Pomorzu dłuższą tradycję.

Drugim wariantem są zapinki bez kapturków nakrywających sprężynę (wariant *Osie*; ryc. 7:8.17), odpowiadające odmianie 41c Olędzkiego (1995, s. 242 n.). Ich oś jest umieszczona w poprzecznej płytce, w której czasem znajduje się też drugi otwór dla cięciwy, większość fibul jednak – w „zachodni” sposób – zaopatrzona jest w haczyk. M. Olędzki twierdził, iż zapinki tego wariantu skupiają się na stosunkowo małym obszarze pogranicznym kultur wielbarskiej, luboszyckiej i przeworskiej (tamże, przyp. 23a, mapa 6). Kolejne okazy przesuwają jednak obszar ich występowania ku terenom kultury wielbarskiej (Ryc. 9) – taką zapinkę znaleziono w grobie 17 z Rzyszczewa (nr 130 – H. Machajewski 1983, ryc. 8:4), w grobie 86 z Prądna odkryto zapinkę bez kapturków, którą na podstawie opublikowanej ryciny (nr 117 – Th. Hauptmann 2002, tabl. 14:86b) z dużym prawdopodobieństwem można włączyć do tego wariantu, wreszcie para takich fibul pochodzi z grobu 91 z nekropoli w Osiu (nr 106 – Muzeum Archeologiczne, Poznań).

Często fibule tego wariantu słabo cechuje profilowanie kabłąka, tak jak w wypadku zapinek z Kolnicy (nr 56 – por. M. Olędzki 1992b, ryc. 4¹⁰), Elbląga-Pola Nowomiejskiego lub ul. Moniuszki (nr 28 – M. Natuniewicz 2000, tabl. VI:6) oraz Podlesia Wysokiego (nr 113 – T. Malinowski 1956, ryc. 6). Kolejne okazy pochodzą z Kosewa (nr 61 – W. Nowakowski 1998, ryc. 13, tabl. 8:115), z terenów kultury bogaczewskiej¹¹, z Grabic (nr 39 – M. Olędzki 1995, ryc. 10:1.2) w rejonie ujścia Nysy oraz z cmentarzyska przeworskiego w Koninie (nr 58 – B. Kostrzewski 1947, ryc. 36:3). Ostatni znany mi okaz pochodzi z peryferii Dolnych Łużyc, z miejscowości Rohrbeck (nr 124 – Liebchen 1936, ryc. str. 104). Kapturków brak również u wzmiankowanych wyżej zapinek z Czarnocina. Są one zbliżone do omówionych egzemplarzy wariantu pododmiany A 41 X2 (Olędzki 41c),

¹⁰ Tu błędnie jako Kwiatków.

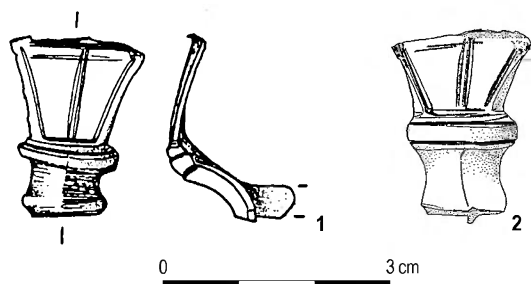
¹¹ Stan zachowania tej zapinki nie pozwala na jej pewną klasyfikację. Brak kapturków może być zarówno wynikiem uszkodzenia (tak zinterpretowana przez W. Nowakowskiego 1998, s. 48), jak i zaplanowanego wykonania. Stan zabytku po konserwacji powoduje jednak, iż nie można zaobserwować ewentualnego miejsca odłamania kapturków (autopsja zabytku w Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie).

różnią się jednak od nich obecnością tulejki na cięciwę zamiast haczyka, co cechuje też zapinkę z Kosewa.

Ze względu na ogólne cechy tego zespołu fibul (kontur kabłąka w kształcie „przysadzystej” litery X, uformowanie grzebyka – z wyjątkiem okazów z Czarnocina) nie ma potrzeby wyodrębniania ich z pododmiany A 41 X2. Oprócz fibul z Czarnocina morfologia zapinek tego wariantu nie odbiega od wzoru „wielbarskiego”, wobec tego bardzo prawdopodobne jest pochodzenie wszystkich egzemplarzy znalezionych poza zwartym obszarem tejże kultury właśnie z jej terenu.

Odmiana A 41 Z (Ryc. 10)

Czwartą odmianę stanowią zapinki, których znaleziska skupiają się w rejonie ujścia Wisły (odmiana dolnowiślańska). Od innych, późnych zapinek kapturkowych z terenów kultury wielbarskiej różnią się one znaczną wielkością a często też dużą masywnością. Niektóre charakteryzują się stosunkowo długim, rozszerzającym się odcinkiem nóżki, podobnie jak u fibul odmiany A 41 X2.

Ryc. 11. Zapinka wariantu A 41 X2 z Prösen – rysunek (1) i przerys (2) fotografii z publikacji

Fig. 11. Brooch sub-variant A 41 X2 from Prösen – drawing (1), and retrace of photo from the publication (wg: D. Wetzendorf, I. Wetzel 2001, ryc. 1:3)

Inne zbliżają się kształtem do zapinek odmiany A 41 I, ale ich odcinek kabłąka jest czasami blaszkowaty i żaglowaty, tak jak u zapinek odmiany A 41 Y, jednak brakuje im „stopniowego” zarysu kabłąka tych ostatnich. Przykładem tej odmiany jest zapinka z Elbląga-Pola Nowomiejskiego (nr 27), przedstawiona przez O. Almgrena jako wzorzec typu 41 (1923, tabl. II:41).

W wypadku nieocalałych fibul z Ciepłego można odnieść wrażenie, iż miały one przedłużoną górną część kabłąka. Najprawdopodobniej jest to jednak tylko wynik perspektywnego sposobu ich rysowania, na co wskazuje boczna (od strony główki) płaszczyzna grzebyka, która zazwyczaj w rzucie z góry nie jest widoczna (zob. A. Schmidt 1902, tabl. VI:7a.7c.9a). Proporcje jednej z nich (A. Schmidt 1902, tabl. VI:7a; ryc. 10:4) były prawdopodobnie takie same jak u fibul z Elbląga (nr 28 – ryc. 10:11) lub ze Zwierzewa (nr 164 – ryc. 9:10). Przykładem błędnego wrażenia co do kształtu zapinki, jakie wywołać może jej ustawienie do rysunku, jest fibula z Prösen (nr 119 – por. ryc. 11).

Cechą najbardziej rzucającą się w oczy i łączącą wszystkie fibule tej odmiany jest bardzo szeroki środek kabłąka, co zapewne wyraża lokalny styl prawobrzeżnego rejonu dolnej Wisły (Ryc. 12). Choć większość tych zapinek odpowiada formalnie fibulom odmian A 41 I, X lub Y, tworzą one stylistycznie i chorologicznie odrębną grupę. Poza wymienionym rejonem ich występowania okazy pododmiany A 41 Z są znane z Gostkowa-Folsągu, grób 4 (nr 35 – B. Zielonka 1968, ryc. 4b), z Niedanowa, groby 146, 374, 557 (nr 100 – W. Ziemińska-Odojowa 1999, tabl. XLI/146:2, CXXXVI/374:1, CCI/557:1.2) oraz z Unrow (148 – H. Schubart 1955, tabl. 6c) i Schwanbeck (nr 132 – R. Voß 1989, ryc. 6) w Meklemburgii-Pomorzu Przednim.

ROZPRZESTRZENIENIE I PRZYNALEŻNOŚĆ KULTUROWA

Zapinki odmiany A 41 I spotykane są przede wszystkim na terenach między Rugią a Pomorzem Wschodnim, pojedyncze okazy znaleziono też w Meklemburgii i w Brandenburgii (Ryc. 12). Fibula z Kemnitz (nr 51 – ryc. 3:5) jest na pewno związana z zapinkami tej odmiany i najprawdopodobniej pochodzi z terenów kultury wielbarskiej bądź grupy gustowskiej. Na tych samych terenach występują też zapinki należące do typu A 38, o morfologii porównywalnej do odmiany A 41 I¹². Wskazuje to, iż za rozprzestrzenieniem tych zapinek kryje się regionalna tradycja stylistyczna.

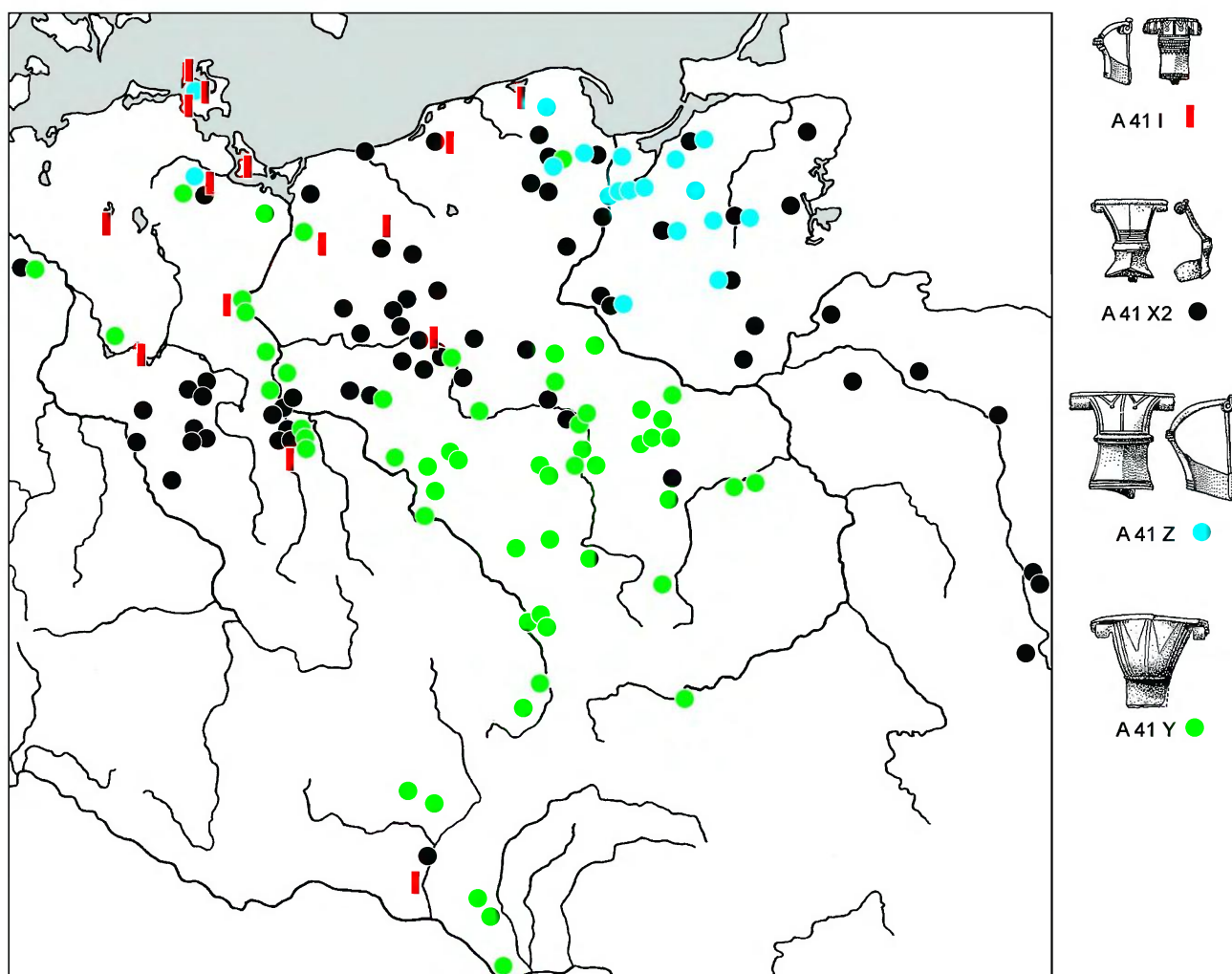
Zauważyć można pewne podobieństwa fibul odmiany A 41 I, przede wszystkim z zachodniej części ich zasięgu (Varbelvitz, Kloster), do fibul skandynawskich, np. z Juelinge na Lollandii (E. Cosack 1979, tabl. 60)¹³. Chodzi tu o ich wielkość i niemal równoległe brzegi kabłąka. U egzemplarzy skandynawskich nie spotyka się jednak wielokrotnie żłobkowanego zgrubienia (por. M. Olędzki

1995, s. 230), ta cecha łączy natomiast zapinki odmiany I z Pomorza Przedniego (Vorpommern) z okazami z obszaru kultury wielbarskiej (por. niżej). W wypadku fibuli z Reppenthin (nr 123 – ryc. 3:3) kształt grzebyka nie pozwala jednak wykluczyć jej związku z okazami duńskimi – bliską analogią jest np. fibula grobu 4 z Keldbylille na Zelandii (D. Liversage 1980, tabl. 4c).

Dość zwarty obraz, wyraźnie związany z terenem kultury przeworskiej, prezentuje rozprzestrzenienie zapinek odmiany A 41 Y (Ryc. 12). Niektóre okazy zostały znalezione na terenie grupy lubuskiej, co potwierdza udział silnych wpływów przeworskich w genezie tej grupy (por.

¹² Bergen, Lkr. Rügen (A. Leube 1965, s. 327, ryc. 157a.b), Letnin, pow. pyrzycki (d. Letnin, Kr. Pyritz; G. Dorka 1939, tabl. 49), Varbelvitz, Lkr. Rügen, grób 9 (A. Leube 1970, ryc. 144a.c), Netzeband, Lkr. Ostvorpommern, grób 1 (A. Reinecke, K. Rausch 1989, ryc. 6:1).

¹³ Te podobieństwa zostaną przeanalizowane w innym miejscu, w ramach pracy poświęconej ponownej analizie grobów książęcych z Lubieszewa, pow. gryficki (d. Lübsow, Kr. Greifenberg).

Ryc. 12. Rozprzestrzenienie odmian A 41 I, A 41 Y i A 41 Z oraz wariantu A 41 X2
Fig. 12. Distribution of brooches variants A 41 I, A 41 Y, and A 41 Z, and sub-variant A 41 X2

R. Wołagiewicz 1981b, s. 205). W tym kontekście trzeba również widzieć zapinki odmiany A 41 Y z obszarów na południe od rzeki Piany (Peene) w Meklemburgii-Pomorzu Przednim (por. H. Machajewski 2002, s. 385 n.).

Nieco bardziej rozproszony obraz prezentują znaleziska zapinek odmiany A 41 X. Choć strefa ich występowania jest generalnie przesunięta bardziej ku północy, jednak obok zagęszczenia takich fibul na terenie kultury wielbarskiej można je odnotować również na obszarze kultury przeworskiej; brak ich jest tylko na Śląsku i w Małopolsce.

Rozprzestrzenienie zapinek pododmiany A 41 X1 wskazuje na jej interkulturowy charakter¹⁴, dlatego zrezygnowano tutaj z jej kartowania, zapinki pododmiany A 41 X2 są natomiast fibulami typowo „wielbarskimi” (Ryc. 12). Obecność pojedynczych okazów pododmiany A 41 X2 na obszarze kultury przeworskiej, jak np. w Młodzikowie (nr 92 – ryc. 7:19), jest naturalna na terenach pogranicznych dwóch kultur. Niektóre inne egzemplarze (np. Czarnocin, nr 20 – ryc. 7:20¹⁵), powielające schemat pododmiany X2, lecz wyraźnie odbiegające od „wzorców” wielbarskich, interpretować można jako naśladownictwo lub adaptację obcego wzoru przez ludność kultury przeworskiej. Na terenach kultury wielbarskiej

pojawiają się też fibule „przeworskiej” odmiany A 41 Y – przykładem są zapinki z cmentarzysk w Lwówku (nr 84 – ryc. 4:6) oraz w Kowalewku (nr 63 – T. Skorupka 2001, tabl. 3/12:2, 42/145:1.2, 157:3).

W niektórych rejonach, np. w strefach kontaktowych między kulturą wielbarską a przeworską, zasięgi rozprzestrzenienia wydzielonych odmian nakładają się na siebie. Może to być efektem wzajemnych kontaktów, w większości w mniejszym stopniu z darami lub naśladownictwami obcych form. Dwie, niestety znalezione bez kontekstu zapinki z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Lutomiu (nr 83 – H. Machajewski 1983, ryc. 11:2.5) należą stylistycznie do środowiska przeworskiego, to samo dotyczy fibuli z Lwówka, grób 1 (nr 84 – D. Minta-Tworzowska 1985, ryc. 6:4) mającej żaglowaty, trapezoidalny kabłąk i „stopniowy” zarys¹⁶. Jednocześnie na nekropolach przewors-

¹⁴ To dotyczy egzemplarzy z brązu, ale nie okazów żelaznych z cylindrem na sprężynkę (odm. 41b wg Olędzkiego).

¹⁵ Ostatnio opublikowane przez M. Mączyńską i M. Jagusiaka (2003, tabl. VI:18.19).

¹⁶ Kolejnymi przykładami są zapinki z grobu 145 oraz jeden egzemplarz znaleziony w warstwie mechanicznej cmentarzyska kultury wielbarskiej w Kowalewku (T. Skorupka 2001, tabl. 42/145:1.2, 157:3).

kich, np. w grobie 258 z Młodzikowa (nr 92 – A. Dymaczewski 1958, ryc. 458:3.4), znajdowane są zapinki pochodzenia „wielbarskiego”. Należą do nich wzmiankowane wyżej fibule bez kapturków z Konina, grób 34 (Ryc. 7:17) oraz z Kolnicy – mają one płaskie, prawie niewypukłe kabłąki oraz szerokie grzebyki z dwoma żłobkami. Takie ukształtowanie kabłąka i zdobienie jest typowe dla egzemplarzy z obszaru kultury wielbarskiej. Sporadycznie zdobienie dwoma żłobkami stosowano też w środowisku kultury przeworskiej, jednak grzebyki tych okazów nie są masywne, lecz puste w środku, często blaszkowate i tak cienkie jak sam kabłąk (Domaradzyn, grób 19, nr 22 – T. Piętka-Dąbrowska 1959, tabl. LIV:6; Spicymierz, groby 21, 86 i 155, nr 134 – A. Kietlińska, T. Dąbrowska 1963, tabl. II:31.33, XII:6, XXIII:4)¹⁷.

Bardzo zwarty zasięg mają znaleziska zapinek odmiany A 41 Z, skupiające się na obszarze kultury wielbarskiej w rejonie ujścia Wisły oraz na terenach między dolną Wisłą a Łyną (Ryc. 12).

Skartowanie odmian typu A 41 wyraźnie wskazuje, że ich rozprzestrzenienie jest uwarunkowane kulturowo (Ryc. 12). Na obszarze kultury przeworskiej noszone były w pierwszej kolejności zapinki kapturkowe o szerokim, trapezoidalnym odcinku kabłąka. Fibule te były często (choć nie zawsze) cienko odlewane lub kute z blachy. Ich nóżki są stosunkowo węższe i mają „stopniowy” zarys konturu. Tę ostatnią cechę można już czasami obserwować u typologicznie starszych zapinek typu A 38¹⁸. Grzebyki fibul „przeworskich” z reguły są wąskie i słabo wysklepione. Takie cechy ma również szereg fibul znad środkowej i dolnej Odry, co wskazuje na silne kontakty z terenami kultury przeworskiej. Mowa jest m. in. o zapinkach z Rzepina (nr 128 – M. M. Lienau 1934, ryc. 4), Markendorf (nr 87 – ryc. 4:21), Carzig (nr 13 – ryc. 4:11) oraz Hohenwutzen (nr 47 – ryc. 4:1.2). Okaz z Markendorf najbliższe analogie znajduje w Choruli, grób 35 (nr 16 – ryc. 4:10), z Zakrzowa, grób 8 (nr 161 – J. Szydlowski 1964, ryc. 20a), oraz z Brodna, grób 2 (nr 8 – ryc. 4:14). W ramach odmiany A 41 Y egzemplarz z Carzig ma dość rzadki kształt nóżki, który jednak znany jest z zapinki przechowywanej obecnie w Muzeum Archeologicznym we Wrocławiu – z pewnością znaleziono ją na Dolnym Śląsku, natomiast dokładne miejsce jej pochodzenia pozostaje nieznane.

Na terenie kultury wielbarskiej używane były przede wszystkim stosunkowo małe zapinki o przewężonym środku zaś silnie rozszerzonych odcinkach kabłąka i nóżki. Grzebyki tych fibul są zazwyczaj szerokie i zdobione żłobkami, najczęściej dwoma. W rzucie z profilu odcinek kabłąka jest słabo wygięty, czasem płaski. W nadwiślańskiej strefie osadnictwa kultury wielbarskiej nosiło się przede wszystkim duże i bardzo szerokie egzemplarze zapinek dość silnie zróżnicowanej wewnętrznie odmiany A 41 Z. Na szeroko rozumianych obszarach nad dolną Odrą modne były natomiast małe zapinki o prawie równie szerokich odcinkach kabłąka i nóżki.

Mniej specyficzną formą są zapinki pododmiany A 41 X1, choć centrum ich rozprzestrzenienia znajduje się na północ od środka strefy występowania odmiany A 41 Y. W zespole fibul odmiany X1 zawierać się mogą pewne warianty nieuchwytnie w stosowanym tutaj systemie klasyfikacyjnym. Regionalny zespół stanowią na pewno żelazne egzemplarze z cylindrem na sprężynkę, występujące na terenie kultury przeworskiej.

Wszystko to wskazuje, że późne zapinki kapturkowe wykonywano zgodnie z określonymi zasadami. Dwie spośród wydzielonych odmian i jedną pododmianę można łączyć z określonymi kulturami archeologicznymi. Oczywiście jest, że te sztucznie wykreowane twory niekoniecznie muszą odpowiadać istniejącemu niegdyś zróżnicowaniu kulturowemu, jeżeli jednak owe „zmaterializowane” kultury (*wiederentdeckte Kultur*) różnią się w wielu aspektach tak wyraźnie od siebie, jak fenomeny kultur przeworskiej i wielbarskiej, to można przypuszczać, iż w tych wypadkach są one jakimś odzwierciedleniem rzeczywistości starożytnej. Zakładając, iż grupy ludności wchodzące w skład owych rzeczywistych „kultur” postrzegały się jako jednostki wewnętrznie homogeniczne i tak też reprezentowały się na zewnątrz, a być może również odgraniczały się od innych, możemy wytłumaczyć zróżnicowanie terytorialne różnych morfologicznych odmian podstawowej formy stylistycznej, jaką w tym wypadku były zapinki typu A II 41.

W ramach badań nad zapinkami średniowiecznymi jako elementami stroju S. Spiong (2000, s. 18) zestawiał czynniki determinujące związki pomiędzy konkretnymi odmianami zapinek a ich użytkownikami: moda zmieniała w czasie i przestrzeni, jakość wyrobu, czynnik płci i wieku użytkownika oraz ewentualne symboliczne znaczenie zapinki. Weryfikacja znaczenia poszczególnych czynników możliwa jest właściwie tylko przy założeniu stałości pozostałych. Próba zastosowania tej metody do analizy omawianych wyżej fibul każe zatem sprawdzić, czy chociażby część wymienionych czynników mogła być niezmienna. Zapinki typu A II 41 z ich specyficznymi szczegółami na pewno wykonywane były zgodnie z panującym w tym czasie stylem, za czym przemawiają zarówno sposób zdobienia, jak i szerokie rozprzestrzenienie ich znalezisk. Wskazują na to również inne zapinki o podobnych cechach. Chodzi tu np. o rozszerzony kabłąk oraz/lub rozszerzającą się nóżkę, jak w wypadku fibul 8. serii V grupy Almgrena, grzebyki zdobione żłobkami, występujące u zapinek 1. serii V grupy, oraz wysokie pochewki, pod koniec wczesnego okresu wpływów rzymskich spotykane także u fibul grup IV i V. Porównywalna jest również jakość zapinek typu A II 41. Niezbyt częste okazy wykonane ze srebra nie różnią się

¹⁷ Dotyczy to okazów wykonanych z brązu. Często takie zdobienie grzebyka mają też fibule wariantu 41b wg Ołędzkiego. Ich rozprzestrzenienie (ostatnio: J. Andrzejowski 2001, ryc. 8) wskazuje, że może to być wpływ stylu „wielbarskiego”.

¹⁸ Np. Niedanowo, groby 613, 619 i 628 – W. Ziemińska-Odojowa 1999, tabl. CCXVIII/613:1, CCXIX/619:1, CCXXII/628:1.2.

zazwyczaj pod tym względem od powszechnie występujących zapinek robionych z brązu. Bardzo rzadkie bogato zdobione fibule, jak egzemplarze z Leśna (nr 74 – M. Kanwiszerowa, K. Walenta 1985, tabl. IV:15) lub z Odrów, grób 127 (nr 103 – J. Kmieciński 1968, tabl. XIV:127B.B₁), nie tworzą odrębnych odmian. Omawiane fibule nie wykazują też morfologicznych odmienności zależnych od płci użytkownika, bowiem były one elementem stroju kobiecego (M. Olędzki 1992a, s. 62 przyp. 21)¹⁹. O wieku użytkowników i ewentualnej symbolice zapinek nie można dyskutować ze względu na bardzo ograniczone dane. Pomimo tego przesłanki do badań nad najpóźniejszymi zapinkami kapturkowymi według kryteriów S. Spionga są wystarczające. Można zatem wydzielone odmiany uznać z dużym prawdopodobieństwem za wyznaczniki kulturowe.

Zróznicowania zapinek A 41 nie można tłumaczyć tylko lokalnymi tradycjami rzemieślniczymi czy odmiennością wyrobów poszczególnych kręgów warsztatowych i obszarami ich zbytu, za duży jest bowiem zasięg występowania zapinek o podobnych charakterystykach (por. S. Spiong 2000, s. 14).

Wygląd zapinki prawdopodobnie umożliwiał jej właścicielce zademonstrowanie przynależności do określonej grupy kulturowo-społecznej. Szerokie rozprzestrzenienie poszczególnych odmian pozwala sądzić, że były to jednostki o dużym zasięgu. Formę zapinek można było rozpoznać od pierwszego spojrzenia, spełniała ona zatem mogła istotną funkcję w komunikacji wizualnej. Rzadkie wypadki używania zapinek o „obcym” wzorze mogły wynikać z obawy przed niezrozumieniem jej symboliki lub po prostu z innego gustu użytkowników (A. Kokowski 1997, s. 704).

Daleko idące podobieństwa poszczególnych fibul mogą być traktowane jako swoiste „podpisy” konkretnych rzemieślników. Niemal identyczne jest uformowanie zapinek z Rzyszczewa i Luboszyca (Ryc. 8); wśród egzemplarzy odmiany A 41 Z (Ryc. 10:1.10.11) lub odmiany A 41 Y (Ryc. 4:12.15.23) znajdują się okazy tak do siebie podobne, że można przyjąć ich wykonanie przynajmniej w tych samych kręgach warsztatowych. Z takim kręgiem wiążą się zapewne żelazne okazy

jednego z wariantów pododmiany A 41 X1 (tj. odm. 41b wg Olędzkiego), czy fibule odmian 38-39b oraz 41a wg Olędzkiego (1992a, ryc. 5, 6, mapa 3)²⁰.

Istnienie „własnej” odmiany typu A 41 w kulturze przeworskiej, jak i obecność jej lokalnych typologicznych poprzedników opowiada na pytanie o genezę tych zapinek (K. Godłowski 1981, s. 94) i wyklucza fakt, iż są one w tej kulturze formą obcą (R. Kenk 1977, s. 316). Na obszarze Dolnych Łużyc obok jednego egzemplarza odmiany X1 znaleziono wyłącznie zapinki A 41 X2, co jest ciekawą wskazówką na pochodzenie ich użytkowniczek (por. J. Schuster 2005, s. 140, ryc. 43, 47; w druku a).

Odrębnym problemem jest występowanie różnych odmian zapinek typu A II 41 nad środkowym Dunajem (por. J. Tejral 1999, *passim*). Nadal dyskutuje się, czy – obok innych znalezisk – owe fibule są śladami rodzin wojowników rekrutowanych przez Rzymian i walczących w kontyngentach pomocniczych (tamże, s. 193), czy też osadnictwa jakichś grup przybyłych z Północy i osiadłych na przedpolu limesu, w tym biorących udział w walkach na granicy Cesarstwa (*superiores barbari*?).

Niewyjaśnioną zagadką jest dotychczas pytanie, dlaczego akurat późne zapinki kapturkowe uległy aż takiemu zróznicowaniu, podczas gdy wcześniejsze fibule typu A II 38 są znacznie bardziej jednolite stylistycznie. Badania nad tym zagadnieniem trzeba prowadzić jednak na szerszym tle porównawczym, uwzględniającym również inne zabytki.

Dr Jan Schuster
Rheinische Friedrich Wilhelms-Universität Bonn
Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie
Regina-Pacis-Weg 7
53012 Bonn

¹⁹ Rzeczony współwystąpienie takiej zapinki z grotem w Parkowic, pow. wągrowiecki (S. Jasnosz 1984, s. 70, ryc. 157) jest wynikiem błędu w podpisie ryciny. Z tekstu (tamże, s. 70) wynika, iż nie jest pewna nawet sama obecność broni na tym stanowisku.

²⁰ Czy i jak egzemplarz typu A 38 z grobu ciałopalnego (obiekt 20) na gotlandzkim cmentarzysku w Sörby (M. Beskow Sjöberg 1987, s. 384), który ma taką samą konstrukcję tulejki i kapturków na sprężynę, jest powiązany z fibulami ze środkowej Polski, mogą wykazać jedynie bliższe studia badania nad skandynawskimi zapinkami kapturkowymi.

WYKAZ ZAPINEK A II 41 UWZGLĘDNIONYCH W ANALIZIE (POR. MAPA RYC. 2)

Skróty: A – Austria, BY – Białoruś, CZ – Rep. Czeska, D – Niemcy, SK – Słowacja, UA – Ukraina. W wypadku znalezisk z Polski, skąd pochodzi większość zarejestrowanych fibul, zrezygnowano z oznaczania kraju pochodzenia

1. SK Abrahám, okr. Galanta, grób I (Y).
2. Bagicz, pow. Kołobrzeg, woj. zachodniopomorskie, grób 3 (2× X2).
3. D Balm, Lkr. Ostvorpommern, grób (I).
4. Biała, pow. Zgierz, woj. łódzkie, grób 6 (Y).
5. SK Biely Kostol, okr. Trnava, znal. z osady (Y).
6. Bodzanowo, pow. Radziejów Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie, grób 4 (Y).
7. BY Brèst-Tryšyn, raj. Brèst (Брэст-Трышын, рай. Брэст), grób 6 (X1), grób 7 (X2), grób 12 (2× X2), grób 21 (X1), grób 61 (X2), znal. luźne z cmentarzyska (X2).
8. Brodno, pow. Środa Śląska, woj. dolnośląskie, grób 2 (Y), znal. luźne (Y).

9. Brójce, pow. Międzyrzec, woj. lubuskie, grób (X2), grób (Y), grób 66 (Y).
10. Brzeźce, pow. Białobrzegi, woj. mazowieckie, stan. 2, grób 23 (X1).
11. Budzieszowice, pow. Goleniów, woj. zachodniopomorskie, znal. grobowe (X1), znal. grobowe (X2).
12. Bystrzec (Podzamecze), pow. Kwidzyn, woj. pomorskie, grób 72 (Z).
13. D Carzig, Lkr. Märkisch Oderland, grób (Y).
14. Cecele, pow. Siemiatycze, woj. podlaskie, grób 77 (2× X2).
15. Chmielów Piaskowy, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, woj. świętokrzyskie, grób 15 (2× X1), grób 36 (X1).
16. Chorula, pow. Krapkowice, woj. opolskie, grób 8 (Y), grób 31 (X1), grób 35 (Y), grób 111 (Y ?), znal. luźne (Y).
17. CZ Chrlice (Brno-Chrlice), okr. Brno-město, znal. z osady (Y).
18. Ciepłe, pow. Tczew, woj. pomorskie, grób szkieletowy 19/20 (X1), grób szkieletowy 36 (Z), grób szkieletowy 44 (2× Z), grób szkieletowy 50 (2× X1), grób szkieletowy 63 (3× Z), grób szkieletowy IV (X1), grób popielnicowy 6/1894 (2× Z), grób popielnicowy 7/1894 (Z), grób popielnicowy 27/1897 (Z), grób 21 (2× Z).
19. Cotoń, pow. Żnin, woj. kujawsko-pomorskie, grób (2× X1).
20. Czarnocin, pow. Piotrków Trybunalski, woj. łódzkie, grób 2 (2× X1), znal. luźne z cmentarzyska (2× X2).
21. Domaradzice, pow. Rawicz, woj. wielkopolskie, grób 100 (Y).
22. Domaradzyn, pow. Zgierz, woj. łódzkie, grób 1a (2× Y), grób 2 (X1), grób 8 (Y).
23. Drawsko Pomorskie, pow. *loco*, woj. zachodniopomorskie, grób 5 (I), grób 9 (I; uwaga: rycina w publikacji nie odpowiada rzeczywistości wyglądu zabytku).
24. Drochlin, pow. Częstochowa, woj. śląskie, grób A (Y).
25. A Drösing, MG Drösing, VB Gänserndorf, znal. powierzchniowe (X1), znal. powierzchniowe (I), znal. powierzchniowe (Y).
26. Drążgowo, pow. Poznań, woj. wielkopolskie, znal. luźne z cmentarzyska (?) (X1).
27. Elbląg-Pole Nowomiejskie, pow. *loco*, woj. warmińsko-mazurskie, znal. grobowe (Z), znal. grobowe (Z).
28. Elbląg, ul. Moniuszki, pow. *loco*, woj. warmińsko-mazurskie, grób 415 (2× X1), grób 442 (2× X1).
Elbląg, pow. *loco* (Muzeum w Elblągu, bez danych odnośnie przynależności do grobów oraz częściowo pomieszczone: Pole Nowomiejskie 2× X1, 4× Z; ul. Moniuszki/Pole Nowomiejskie 3× X1, X2, 7× Z, X2 = Olędzki 41c; Elbląg, bez lokalizacji 3× X1, 9× Z; Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin: Pole Nowomiejskie (Z).
29. D Fohrde, Lkr. Potsdam-Mittelmark, grób (2× Y).
30. Gledzianówek, pow. Łęczycza, woj. łódzkie, grób 82B (Y).
31. Głoska, pow. Środa Śląska, woj. dolnośląskie, grób 3 (Y).
32. D Gießmannsdorf, Lkr. Dahme-Spreewald, znal. grobowe (X2).
33. Gorszewice, pow. Szamotuły, woj. wielkopolskie, znal. luźne (X2).
34. Gostkowo, pow. Bytów, woj. pomorskie, grób 1 (3× X2), grób 9 (2× X2), grób 139 (X2).
35. Gostkowo-Folsąg, pow. Toruń, woj. kujawsko-pomorskie, grób 4 (Z), grób 8 (2× X2).
36. Goszczanowiec, pow. Strzelce Krajeńskie-Drezdenko, woj. lubuskie, znal. luźne (X2).
37. Goworowo, pow. Ostrołęka, woj. mazowieckie, grób (X2).
38. Goździk, pow. Garwolin, woj. mazowieckie, znal. z cmentarzyska (X2).
39. Grabice, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie, Weigel Grab 8 (Y), Weigel Grab 9 (2× X2), Domański grób 9 (X2), Domański grób 49 (2× X2 = Olędzki 41c), Domański grób 51 (I), Domański grób 422 (Y).
40. Grębocin, pow. Toruń, woj. kujawsko-pomorskie, grób 20 (X1), grób 21 (3× X2), grób 25 (2× X2), grób 26 (2× X2).
41. Grodzisk Mazowiecki, pow. *loco*, woj. mazowieckie, znal. luźne z cmentarzyska (X1).
42. Gronowo, pow. Drawsko Pomorskie, woj. zachodniopomorskie, kurhan 22, grób 2 (2× X2), kurhan 14, grób 4 (2× I).
43. D GroßMachnow, Lkr. Dahme-Spreewald, znal. luźne z cmentarzyska (X2).
44. Grzmiąca, pow. Słubice, woj. lubuskie, grób 4 (X2).
45. Jędrzychowo, pow. Iława, woj. warmińsko-mazurskie (Z).
46. d. *Henriettenfeld, Kr. Gerdauen* (dzis. Sławosze, pow. Kętrzyn, woj. warmińsko-mazurskie) (X2).
47. D Hohenwutzen, Lkr. Märkisch Oderland, znal. grobowe (2× Y).
48. D Kablow, Lkr. Dahme-Spreewald, znal. z osady (X2).
49. Kartuzy, pow. *loco*, woj. pomorskie, grób (X1).
50. Kaszewy Kościelne, pow. Kutno, woj. łódzkie, znal. luźne z cmentarzyska (X1).
51. D Kemnitz, Lkr. Havelland, grób 833/834 (I).
52. Kicin, pow. Poznań, woj. wielkopolskie, grób (2× X2).
53. D Kirch-Baggendorf, Lkr. Nordvorpommern, grób (2× X1).
54. D Klein Köris, Lkr. Dahme-Spreewald, znal. z osady (X2).
55. D Kloster/Hiddensee, Lkr. Rügen, Grabfund (2× I).
56. Kolnica, pow. Turek, woj. wielkopolskie, znal. luźne (X2).
57. Kołoząb, pow. Płońsk, woj. mazowieckie, grób 235 (X2).
58. Konin, pow. *loco*, woj. wielkopolskie, grób 34 (X2).
59. Kortowo (Olsztyn-Kortowo), pow. Olsztyn, woj. warmińsko-mazurskie, grób 9 (2× X1), znal. grobowe (Z).
60. Kościelna Wieś, pow. Pleszów, woj. wielkopolskie, znal. luźne (2× Y).
61. Kosewo, pow. Mrągowo, woj. warmińsko-mazurskie, grób 9 (X2).
62. Kotla, pow. Głogów, woj. dolnośląskie, grób 11 (Y), grób 19 (Y), grób 23 (Y).
63. Kowalewko, pow. Oborniki, woj. wielkopolskie, znal. grobowe (2× X2).
64. Kowanówko, pow. Oborniki, woj. wielkopolskie, grób (X1).
65. Krajanka, pow. Wieruszów, woj. wielkopolskie, znal. luźne z cmentarzyska (Y).
66. Kruchowo, pow. Gniezno, woj. wielkopolskie, znal. luźne z cmentarzyska (X1).
67. Krzyżownica, pow. Mogilno, woj. kujawsko-pomorskie, grób (2× X2).
68. Kuźnica Żelichowska, pow. Czarnków-Trzcianka, woj. wielkopolskie, znal. grobowe (2× X2), grób (X2).

69. Kwiatków, pow. Turek, woj. wielkopolskie, grób (2× Y).
70. Lachmirowice, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, grób 6 (Y), grób 37 (Y).
71. D Ladebow, Lkr. Ostvorpommern, znal. luźne (I).
72. D Langengrassau, Lkr. Dahme-Spreewald, grób (X2).
73. D Latzow, Lkr. Ostvorpommern, znal. luźne z cmentarzyska (X1).
74. Leśno, pow. Chojnice, woj. kujawsko-pomorskie, grób „księżniczki” (3× X1, X2).
75. Lubieszewo, pow. Nowy Dwór Gdański, woj. pomorskie (Z).
76. UA Lûboml', raj. Lûboml' (Любомль, рай. Любомль), grób 10 (X2).
77. Luboszyce, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie, grób 4 (2× Y?), grób 37 (2Y), grób 51 (Y), odcinek III, skupisko G (X2), odcinek II, skupisko J (X2).
78. Lubowidz, pow. Lębork, woj. pomorskie, grób 198 (2× Z), grób 298 (2 X1).
79. Łubiana, pow. Kościerzyna, woj. pomorskie, depozyt (Y, X2, Z).
80. D Luckau, Lkr. Dahme-Spreewald, znal. luźne (X2).
81. D Lunow, Lkr. Barnim, grób 1 (2× I), znal. luźne z cmentarzyska (Y).
82. Luszyn, pow. Gostynin, woj. mazowieckie, znal. grobowe (Y).
83. Lutom, pow. Międzychód, woj. wielkopolskie, znal. z cmentarzyska (2× Y).
84. Lwówek, pow. Nowy Tomisz, woj. wielkopolskie, grób 1 (Y), grób 2 (X2), grób 4 (X1).
85. Malbork-Wielbark, pow. *loco*, woj. pomorskie, grób 328 (Z), grób 382b (X1?), grób 714 (Z), grób 944 (Z), znal. luźne z cmentarzyska (X1).
86. Malbork-Wielbark, ul. Zagórna, pow. *loco*, woj. pomorskie, znal. luźne z cmentarzyska (2× Z).
87. D Markendorf, m-to Frankfurt nad Odrą, znal. grobowe (Y).
88. UA Mašev, raj. Lûboml' (Машев, рай. Любомль), znal. grobowe (X2).
89. Masłomęcz, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, grób 300 (2× X2).
90. Masów, pow. Ryki, woj. lubelskie, grób 11 (X1), grób 45 (X1).
91. Mierzyn-Grobla, pow. Piotrków Trybunalski, woj. łódzkie, grób 77 (Y).
92. Młodzikowo, pow. Środa Wielkopolska, woj. wielkopolskie, grób 36 (X1), grób 57 (Y), grób 233 (2[3?]× Y), grób 258 (2× X2), znal. luźne z cmentarzyska (X1).
93. Modzurów, pow. Racibórz, woj. śląskie, grób (Y).
94. Monice (Sieradz-Monice), pow. Sieradz, woj. łódzkie, znal. luźne (X1).
95. Mościce, pow. Gorzów Wielkopolski, woj. lubuskie, grób (2× X1).
96. Naclaw, pow. Kościan, woj. wielkopolskie, grób 6 (Y), znal. luźne z cmentarzyska (Y).
97. Namysłów, pow. *loco*, woj. opolskie, znal. z osady (Y).
98. D Neubrandenburg, Kr. *loco*, grób jamowy I (Y).
99. D Neuenkirchen, Lkr. Mecklenburg-Strelitz, grób 55 (X2).
100. Niedanowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie, grób 112 (X1), grób 146 (X2, Z), grób 272 (X1), grób 372 (2× X2), grób 374 (Z), grób 557 (2× Z).
101. Nowy Łowicz, pow. Drawsko Pomorskie, woj. zachodniopomorskie, kurhan 63, grób 1 (2× X1).
102. Nowy Połęczyn (Połęczyno), pow. Kartuszy, woj. pomorskie, grób (X1).
103. Odry, pow. Chojnice, woj. pomorskie, grób 127 (2× X2).
104. Opalenie, pow. Tczew, woj. pomorskie, znal. z cmentarzyska (X2).
105. Opatów, pow. Kłobuck, woj. śląskie, grób 49 (Y), grób 657 (Y), grób 804 (2× Y), grób 857 (Y).
106. Osie, pow. Świecie, woj. kujawsko-pomorskie, grób 43 (X2), grób 91 (2× X2).
107. Pałuki, pow. Ciechanów, woj. mazowieckie, grób 15c (X2).
108. Parkowo, pow. Oborniki, woj. wielkopolskie, grób (X1).
109. Pęckowo, pow. Czarnków-Trzcianka, woj. wielkopolskie, znal. grobowe (2× X2).
110. Pierzchały, pow. Braniewo, woj. warmińsko-mazurskie, grób 1 (Z), grób 28 (2× Z), grób 25 (X2), grób 36 (X2), grób 40 (X2).
111. Piotrowo, pow. Poddębice, woj. łódzkie, grób 1 (2× Y), grób 32 (Y).
112. D Plöwen, Lkr. Uecker-Randow, grób 9 (Y), grób 12 (Y).
113. Podlesie Wysokie, pow. Wągrowiec, woj. wielkopolskie, znal. grobowe (X2).
114. Połowite, pow. ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie, grób 14 (Z), grób 15 (Z), grób 20 (Z).
115. D Poseritz, Lkr. Rügen, ob. 1 (grób) (X1).
116. Poznań-Komandoria, pow. *loco*, woj. wielkopolskie, grób IV (X1).
117. Prądno, pow. Myślibórz, woj. zachodniopomorskie, grób 2 (X2), grób 86 (X2), grób 128 (X1, X2).
118. D Prettin, Lkr. Wittenberg, grób 4 (X2).
119. D Präsen, Lkr. Elbe-Elster, znal. z osady (X2).
120. Pruszcz Gdański, pow. Pruszcz Gdański (gdański), woj. pomorskie, grób 279 (X1), grób 367 (X2), grób 510 (2× X2).
121. Rapice, pow. Słubice, woj. lubuskie, znal. grobowe (X1), znal. grobowe (2× X2).
122. D Rebenstorf, Lkr. Lüchow-Dannenberg, znal. luźne z cmentarzyska (X1, 2× X2, Y).
123. D Reppenthin, Lkr. Parchim, grób 78 (I).
124. D Rohrbeck, Lkr. Teltow-Fläming, znal. grobowe (X2).
125. Rudna Wielka, pow. Góra, woj. dolnośląskie, grób 5 (2× Y).
126. Rudzienice, pow. Iława, woj. warmińsko-mazurskie, znal. grobowe (X1).
127. Rzadzko, pow. Piła, woj. wielkopolskie, grób 1 (X2), grób 4 (X2).
128. Rzepin, pow. Słubice, woj. lubuskie, znal. z osady (Y).
129. Rzęczkowo, pow. Toruń, woj. kujawsko-pomorskie, znal. luźne (X2).
130. Rzyszczewo, pow. Sławno, woj. zachodniopomorskie, grób 1 (2× I), grób 7 (2 I), grób 15 (X1), grób 17 (X2), grób 21 (2× X2).
131. Sadzarzewice, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie, znal. grobowe (X1), znal. grobowe (X2).
132. D Schwanbeck, Lkr. Mecklenburg-Strelitz, grób jamowy 8 (X1), grób 52 (Z).

133. Słapanowo, pow. Szamotuły, woj. wielkopolskie, grób 10 (I, X2), grób 15 (X1).
134. Spicymierz, pow. Poddębice, woj. łódzkie, grób 21 (2× Y), grób 45 (Y), grób 49 (Y), grób 86 (Y), grób 155 (Y).
135. Starachowice, pow. *loco*, woj. świętokrzyskie, grób 1 (X1).
136. Stara Wieś, pow. Węgrów, woj. mazowieckie, grób VII (X2).
137. Stary Zamek, pow. Wrocław, woj. dolnośląskie, grób 2 (2× X1).
138. Straduń, pow. Czarnków-Trzcianka, woj. wielkopolskie, znal. grobowe (3× X1).
139. Strupina (Radosław), pow. Góra, woj. dolnośląskie, grób 24 (2× Y).
140. Szczypkowie, pow. Słupsk, woj. pomorskie, grób 2 (I), grób 8 (X1).
141. Szelejewo, pow. Żnin, woj. kujawsko-pomorskie, grób 1 (X2).
142. Szyszyn, pow. Konin, woj. wielkopolskie, znal. luźne (Y).
143. Tarnów, pow. Opole, woj. opolskie, grób 19 (Y), grób 47 (Y), grób 74 (Y), grób 76 (Y), grób 103 (2× Y).
144. Tomaryny, pow. Olsztyn, woj. warmińsko-mazurskie, grób 29 (Z).
145. Tuczno, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, znal. grobowe (X1).
146. Tynwałd, pow. Iława, woj. warmińsko-mazurskie, grób 1 (Z).
147. Ukiernica, pow. Pyrzyce, woj. zachodniopomorskie, grób (Y).
148. D Unrow, Lkr. Rügen, grób (Z).
149. D Varbelvitz, Lkr. Rügen, grób 8 (I), grób 9 (I).
150. CZ Vávrovice (Opava-Vávrovice), okr. Opava, grób 2 (Y).
151. SK Veľký Meder, okr. Dunajská Streda, grób 80 (Y).
152. BY Velâmičy, raj. Stolin / ros. Velemiči, raj. Stolin (Велямичы, рай. Столін, ros. Велемичи), znal. grobowe (X1).
153. D Wellnitz, Lkr. Oder-Spree, znal. luźne (X2).
154. Węsiory, pow. Kartusy, woj. pomorskie, kurhan 15, grób A (2× X2).
155. Władysławów, pow. Kutno, woj. łódzkie, grób 1 (Y).
156. Włocin, pow. Sieradz, woj. łódzkie (Y).
157. Wrzask-Zagłoba, pow. Zgierz, woj. łódzkie, znal. luźne z cmentarzyska (Y).
158. Wymysłowo, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie, grób 155b (Y), grób 194 (Y), znal. luźne z cmentarzyska (Y).
159. Zadowice, pow. Kalisz, woj. wielkopolskie, znal. luźne z cmentarzyska (Y).
160. Zakrzew, pow. Turek, woj. wielkopolskie, znal. grobowe (?) (Y), znal. grobowe (?) (Y).
161. Zakrzów, pow. Krapkowice, woj. opolskie, grób 8 (Y).
162. Żalęcino, pow. Stargard Szczeciński, woj. zachodniopomorskie, ob. 17 (2× I).
163. D Zinzow, Lkr. Ostvorpommern, grób 3 (I).
164. Zwierzewo, pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie, z kilku grobów (Z), grób IV (X1).

Uzupełnienia:

165. Ostróda, pow. *loco*, woj. warmińsko-mazurskie, grób 13 (Z), grób 34 (3× Z).
166. D Briesnig, Lkr. Spree-Neiße, stan. 68 *etc.*, osada (X1).
167. A Bernhardsthal, MB Bernhardsthal, VB Mistelbach, znal. powierzchniowe (Y).
168. D Horno, Lkr. Spree-Neiße, grób z 1999 r. (X1).
169. A Nondorf, MG Gars am Kamp, VB Horn, znal. powierzchniowe (X1).
170. A Ringelsdorf, MG Drösing, VB Gänserndorf, znal. powierzchniowe (X2).

BIBLIOGRAFIA

- Almgren, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig² (Stockholm¹ 1897).
- Andrzejowski, J.
2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1995–1998, s. 59–87.
- Anger, S.
1880 *Das gemischte Gräberfeld auf dem Neustädter Felde bei Elbing*, „Zeitschrift für Ethnologie” 12, s. 100–125.
- Berlekamp, H.
1961 *Neue Körpergräber der älteren Kaiserzeit aus dem Stralsunder Gebiet*, BMJ 1959, s. 77–87.
- Beskow Sjöberg, M. (red.)
1987 *Ölands järnålders-gravfält I. Alböke, Köpings, Råpplinge, Löts, Egby, Bredsåtra och Gärdslösa socknar*, Kalmar.
- Bezenberger, A.
1909 *Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Osterode*, „Prussia” 22, 1900–1904, s. 70–104.
- Bierbrauer, V.
1994 *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz*, „Frühmittelalterliche Studien” 28, s. 51–171.
- Budynek, G., Olędzki, M.
1986 *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury wielbarskiej w Grębocinie, woj. toruńskie*, FAP XXXV, s. 151–167.
- Cosack, E.
1979 *Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera, Teil 1*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 19, Neumünster.
- Domański, G.
1974 *Sprawozdanie z badań cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Grabicach, pow. Lubski, w 1973 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XVI, s. 41–44.
1980 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich w Starym Zamku, gmina Sobótka, woj. wrocławskie*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XXI, s. 43–45.
1982 *Cmentarzysko w Luboszycach (II–IV w.)*, Wrocław.

- Dorka, G.
1939 *Urgeschichte des Weizackerkreises Pyritz*, Schriften des Pommerschen Landesmuseums Stettin, Stettin.
- Dymaczewski, A.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, FAP VIII–IX, 1957–58, s. 179–442.
- Gałęzowska, A.
1996a *Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich z Kuźnicy Żelichowskiej, w woj. pilskim*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” IV, s. 155–184.
1996b *Materiały z „Bogdanowa koło Obornik”, woj. poznańskie, w zbiorach Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” IV, s. 145–153.
- Gaudig, R.
1978 *Ein frühkaiserzeitliches Körpergrab mit römischem Import von Varbelwitz, Kreis Rügen*, BMJ 1977, s. 107–127.
- Geisler, H.
1974 *Das germanische Urnengräberfeld bei Kemnitz, Kr. Potsdam-Land, Teil I. Katalog*, Veröffentlichungen des Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 8, Berlin.
- Godłowski, K.
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, ZNUJCCXVII = Prace Archeologiczne 11, Kraków.
- Godłowski, K., Szadkowska, L.
1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskich w Tarnowie, powiat Opole*, Opolski Rocznik Muzealny V, Kraków, s. 5–236.
- Godłowski, K., Wichman, T.
1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, Monumenta Archaeologica Barbarica VI, Kraków.
- Habuła, K.
1992 *Dalsze badania w Nowym Łowiczu. Kurhan 63*, „Koszański Zeszyty Muzealne” 19, 1989, s. 53–68.
- Hauptmann, Th.
2002 *Das germanische Gräberfeld von Prądno, Kr. Myślibórz (ehem. Rahmhütte, Kr. Soldin)*, Poznań.
- Jahn, M.
1918 *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, PZ X, s. 80–149.
- Jaskanis, J.
1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Cecelach, pow. Siemiatycze, w świetle badań z lat 1966–1970*, SprArch. XXIV, s. 81–102.
1996 *Cecel. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica II, Kraków.
- Jasnosz, S.
1951 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP II, s. 1–284.
1984 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej (Część III)*, FAP XXXIII, 1982–1984, s. 55–166.
- Jazdzewski, W.
1890 *Die Insel auf dem See Lednica, Kreis Gnesen*, „Posener Archäologische Mitteilungen” I, s. 32–34.
- Jedlicka, F., Schmidt, F.
2000 *Drösing, MG Drösing, VB Gänserndorf*, „Fundberichte aus Österreich” 38, 1999, s. 843–845.
- Kaczanowski, P., Madyda-Legutko, R., Nawrońska, E.
1984 *Birytualne cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Żalęcino, woj. Szczecin (Badania 1976, 1978, 1979)*, „Materiały Zachodniopomorskie” XXVI, 1980 (1982), s. 61–114.
- Kanwiszerowa, M., Walenta, K.
1985 *Grób książęcy nr 1 z Leśna na Pomorzu wschodnim. Obserwacje i ustalenia w dziedzinie archeologii i konserwacji zabytków*, PMMAE 29, 1982, s. 101–121.
- Kaszewska, E.
1969 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Łódź*, SprArch. XXI, s. 97–102.
1975 *Kultura przeworska w Polsce Środkowej*, PMMAE 22, s. 195–253.
- Keiling, H.
1985 *Ein Urnenfriedhof von der Feldmark Reppentin, Kreis Lübz*, BMJ 1984, s. 153–225.
- Kenk, R.
1977 *Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur, dargestellt am Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spicymierz*, BerRGK 58, s. 163–446.
- Kieckebusch, A.
1912 *Die Vorgeschichte der Mark Brandenburg*, [w:] Landeskunde der Provinz Brandenburg 3, Berlin, s. 345–457.
- Kietlińska, A., Dąbrowska, T.
1963 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, pow. Turek*, MS IX, s. 143–254.
- Kmiecinski, J. (red.)
1968 *Odry – cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*, Acta Archaeologica Lodziensia 15, Łódź.
- Kmiecinski, J., Blombergowa, M., Walenta, K.
1966 *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiarach w pow. kartuskim*, PMMAE 12, s. 37–122.
- Kokowski, A.
1997 *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen*, BerRGK 78, s. 641–833.
- Kostrzewski, B.
1947 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, PArch. VII, s. 192–294.
1953 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, FAP IV, s. 153–274.
- Kramarek, I.
1962 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Kotli, pow. Głogów*, „Silesia Antiqua” IV, s. 213–240.
- Kuharenko, Ů. V. (Кухаренко, Ю. В.)
1977 *Mogil'nik II–IV vv. v g. Lûbomle*, KSIA 128, s. 97–99.
- Leube, A.
1965 *Kurze Fundberichte 1963. Bezirk Rostock*, BMJ 1964, s. 327–341.
1970 *Die frühkaiserzeitlichen Körpergräber Mecklenburgs*, BMJ 1969, s. 197–222.
1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, Veröffentlichungen des Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9, Berlin.
1977 *Zur kulturellen Stellung des mittleren Odergebietes in der römischen Kaiserzeit*, [w:] Archäologie als Geschichts-

- wissenschaft. Studien und Untersuchungen, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 30, Berlin, s. 265–281.
- 1992 *Das germanische Gräberfeld von Rapice (früher Rampitz, Kr. Weststernberg) bei Zielona Góra. Kulturgeschichtliche Betrachtungen zum mittleren Odergebiet vom 1. Jahrh. v. Chr. bis zum 4. Jahrh. n. Chr.*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” XXIV, s. 301–337.
- Liebchen
- 1936 *Germanische Siedlungen und Gräberfelder in der Umgebung von Jüterbog*, [w:] *Kalender Kreis Jueterbog-Luckenwalde 1936*, s. 103–112.
- Lienau, M. M.
- 1934 *Neue burgundische Funde aus dem Lande Lebus*, „Alt-schlesien” 5, s. 232–241.
- Liversage, D.
- 1980 *Material and Interpretation. The Archeology of Sjælland in the Early Roman Iron Age*, Copenhagen.
- Łuka, L. J.
- 1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Naclawie w pow. kościańskim. Tymczasowe wyniki badań przeprowadzonych w 1952 r.*, PArch. X, s. 385–402.
- Machajewski, H.
- 1983 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Rzyszczewie, woj. Koszalin*, SprArch. XXXIV, 1982, s. 123–139.
- 1996 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Szczypkowicach, gm. Główny, woj. śląskie (badania 1993 r.)*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne” 20, s. 52–68.
- 2002 *Der südwestliche Ostseeraum in der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 43, s. 377–406.
- Maciejewski, F.
- 1961 *Materiały starożytne z powiatu żnińskiego*, MS VIII, s. 217–326.
- Malinowski, T.
- 1953 *Materiały do najdawniejszego osadnictwa okolic Turka*, ZOW XXII, s. 28–34.
- 1956 *Nabytki z działu przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1929–1932*, FAP VI, 1955, s. 107–161.
- Maczyńska, M.
- 2004 *Bemerkungen über einige Typen der Augenfibeln im Barbaricum*, [w:] H. Friesinger, A. Stuppner (red.), *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte, Materialien des 13. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum”* Zwettl, 4.–8. Dezember 2000, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57, Wien, s. 211–240.
- 2006 *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy, serii wschodniej Oscara Almgrena*, WA LVIII, s. 159–184.
- Maczyńska, M., Jagusiak, M.
- 2003 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Piotrków Trybunalski, stanowisko I*, [w:] J. Andrzejowski et alii (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 353–374.
- Minta-Tworzowska, D.
- 1985 *Pradziejowe i wczesnośredniowieczne osadnictwo w rejonie Lwówka*, FAP XXXIV, s. 94–134.
- von Müller, A.
- 1962 *Fohrde und Hohenferchesar. Zwei germanische Gräberfelder der frühen römischen Kaiserzeit aus der Mark Brandenburg*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 3, Berlin.
- Natuniewicz, M.
- 2000 *„Nowe” znaleziska ze starych wykopalisk – ocalale materiały archeologiczne z okresu wpływów rzymskich z okolic Elbląga*, [w:] J. Kolendo, W. Nowakowski (red.), *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa, s. 105–206.
- Nowakowski, W.
- 1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren*, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Bestandskataloge 6, Berlin.
- Oleędzki, M.
- 1992a *Uwagi o niektórych odmianach fibul kapturkowych serii wschodniej jako przyczynek do zagadnienia kwalifikacji kulturowej wschodnich obszarów kultury przeworskiej*, PArch. 40, s. 49–70.
- 1992b *Die Fibeln vom Typ O. Almgren 43 als Zeugnisse für die Anwesenheit eingewanderter Viktovalen im mittleren Donauraum*, PZ 67, s. 90–111.
- 1995 *Typologie, Chronologie und Verbreitung der ostgermanischen Varianten der Rollenkapfenfibeln*, PZ 70, s. 228–247.
- 1997 *The role of the Amber Route in the infiltration of the Pre-worsk culture into the Middle Danube area*, [w:] *Peregrinatio Gothica, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales LXXXII*, s. 63–77.
- 1998 *Rollenkapfenfibeln der östlichen Hauptserie O. Almgren 37–41 und die Varianten Fig. 42–43*, [w:] *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf [druk 2002], s. 67–84.
- Pescheck, Ch.
- 1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 5, Leipzig.
- Peškař, I.
- 1972 *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praha.
- Pfützenreiter, F.
- 1929 *Das wandalische Brandgräberfeld aus der römischen Kaiserzeit bei Stroppen, Kr. Guhrau*, „Alt-schlesien” 2, s. 250–273.
- Piaszykówna, M.
- 1953 *Pradzieje miasta Poznania*, Poznań.
- Pietrzak, M.
- 1965 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań*, PomAnt I, s. 155–181.
- 1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica IV, Kraków.
- Piętka-Dąbrowska, T.
- 1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Domaradzyn pow. Łowicz*, WA XXVI, s. 225–230.
- Przewoźna, K.
- 1955 *Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły*, FAP V, s. 60–140.

- Radig, W.
1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kr. Sołkow, „Die Burg” 3, s. 179–224.*
- Reinecke, A., Rausch, K.
1989 *Brandgräber der frühromischen Kaiserzeit von Netzeband, Kreis Greifswald, BMJ 1988, s. 119–139.*
- Schindler, R.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden auf Grund der Tongefäße, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 6, Leipzig.*
- Schmidt, A.
1902 *Das Gräberfeld von Warmhof bei Mewe, Reg.-Bez. Marienwerder (W.-Pr.), „Zeitschrift für Ethnologie” 34, s. 97–160.*
- Schubart, H.
1955 *Die Funde der frühen römischen Kaiserzeit in Vorpommern, Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald 4, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 1/2, 1954/55, s. 53–80.*
- Schuster, J.
2005 *Die Beziehungen der Gebiete Ostbrandenburgs zur Wielbark- und Przeworsk-Kultur im späten 2. und frühen 3. Jh. n. Chr. Mit einer formenkundlichen Untersuchung der späten Rollenkappenfibeln A II, 41, Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie 36/37, 2002/2003 [druk 2006], s. 89–161.*
- w druku a *Wielbark – Przeworsk – Luboszyce. Z badań nad kulturowymi stosunkami na przełomie II/III wieku w rejonie między środkową Łabą a Odrą, [w:] Rejon nadodrzański w starożytności, Wrocław.*
- Siciński, W.
1995 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kościelnej Wsi, woj. kaliskie (st. 1), PMMAE 37/38, s. 197–211.*
- Skorupka, T.
2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko biritualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III wieku n.e.), Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, tom II: Wielkopolska, cz. 3, Poznań.*
- Spiong, S.
2000 *Fibeln und Gewandnadeln des 8. bis 12. Jahrhunderts in Zentraleuropa. Eine archäologische Betrachtung ausgewählter Kleidungsbestandteile als Indikatoren menschlicher Identität, Zeitschrift für die Archäologie des Mittelalters, Beiheft 12, Bonn.*
- Stange, H.
1979 *Ein Gräberfeld der frühromischen Kaiserzeit von Plöwen, Kreis Pasewalk, BMJ 1978, s. 133–192.*
- Szczesiak, R.
1964 *Ein Brandgrabengräberfeld der Römischen Kaiserzeit bei Neuenkirchen, Kreis Neubrandenburg, BMJ 1993, s. 45–126.*
- Szydłowski, J.
1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice, Wrocław.*
- Tejral, J.
1999 *Die Völkerwanderungen des 2. und 3. Jhs. und ihr Niederschlag im archäologischen Befund des Mitteldonaupraumes, [w:] Tejral, J. (wyd.), Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 12, Brno, s. 137–213.*
- Tischler, O., Kemke, H.
1902 *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Chr. Geb., Königsberg.*
- Voß, R.
1989 *Das kaiserzeitliche Brandgrabengräberfeld von Schwanbeck, Kreis Neubrandenburg, Jahrb, BMJ 1988, s. 141–167.*
- Wetendorf, D., Wetzel, I.
2001 *Die Kleinfunde der Rettungsgrabung 1999 auf der germanischen Siedlung am „Fuchsberg” in Präsen, Landkreis Elbe-Elster, Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 7, s. 185–192.*
- Wołągiewicz, M. D.
1967 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Drawsku Pomorskim, MZP XIII, s. 7–76.*
- Wołągiewicz, R.
1974 *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej, [w:] Studia Archaeologica Pomeranica, Koszalin, s. 129–152.*
- 1981a *Kultury oksywiska i wielbarska. Chronologia, [w:] Prähistoria ziem polskich V, s. 135–138.*
- 1981b *Grupy kulturowe na pograniczu kręgu nadłabskiego, [w:] Prähistoria ziem polskich V, s. 200–215.*
- 1995 *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v.Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n.Chr., Monumenta Archaeologica Barbarica I, Kraków.*
- Zielonka, B.
1953 *Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim, PArch. IX/2–3, 1951–1952, s. 353–386.*
- 1958 *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim, PArch. X, 1954–1956, s. 331–381.*
- 1968 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Gostkowo-Folsąg pow. Toruń, Zeszyty Naukowe UMK, Archeologia I, s. 53–74.*
- Ziemlińska-Odojowa, W.
1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.*

LATE SPRING-COVER BROOCHES (A II 41)

SUMMARY

The latest spring-cover brooches, Almgren Eastern series, now commonly known as A II 41, have played an important role in studies of culture change and migrations at the close of Early and Late Roman Period in Volhynia, Lower Lusatia and areas on the middle Danube. Unfortunately

in making these studies insufficient analysis was made of the typology of brooch forms in question.

The author proposes to distinguish type A 41 into four variants. Three of these, defined as I, Y, X, group forms similar in outline to these letters.

Brooches classified to the fourth variant have diverse outlines but were grouped together on grounds of similarity of size and their visibly separate distribution range. To preserve a uniform terminology this variant is also marked with a letter (Z). Variant A 41 X may be divided further into two sub-variants: A 41 X1 which includes specimens with a less expanded head and foot which resemble an attenuated X, and A 41 X2 – forms with a relatively wide bow top (*ie* head) and foot as compared to their very narrow middle section, which gives the bow an outline of a more squat letter X.

Each of the described variants has a visibly distinct distribution range. Variant A 41 I brooches are recorded on the lower Odra, variant A 41 Y is characteristic for Przeworsk Culture areas, variant A 41 X while known

from northern regions of east-central Europe also occur in Przeworsk Culture area. The same goes for sub-variant A 41 X1 brooches which cannot be treated as a territorially diagnostic forms, whereas sub-variant A 41 X2 brooches are typical for Wielbark Culture area.

It appears from internal differences shown by type A II 41 brooches and from the fact that different variants may be seen to concentrate in different culture areas that – at least during phase B₂/C₁ – larger socio-cultural groups had their stable rules regarding manufacture and use of specific types of brooches. It would also appear that tradition of craftsmanship were secondary to the function the brooches played in the system of visual communication.

tlum. A. Kinecka

ZU DEN SPÄTEN ROLLENKAPPENFIBELN (A II 41)

ZUSAMMENFASSUNG

Die spätesten Rollenkappenfibeln Almgrens östlicher Serie, für die sich die Bezeichnung A II, 41 durchgesetzt hat, haben innerhalb vieler Untersuchungen zu kulturellen Wandlungsprozessen und Migrationsbewegungen an der Wende der älteren zur jüngeren Kaiserzeit eine große Bedeutung. Das betrifft sowohl die Gebiete östlich des Bugs, als auch westlich von Oder und Neiße sowie nördlich der mittleren Donau. Ungeachtet dessen sind die Möglichkeiten einer typologischen Feingliederung nicht ausgeschöpft worden.

Die Rahmenfigur 41 kann aufgrund der Bügelumrisse in vier Varianten aufgegliedert werden. Drei davon wurden mit Buchstaben bezeichnet, denen ihre Vertreter ähneln (I, X, Y). Die Fibeln einer vierten Variante sind in ihrer Gestalt nicht so einheitlich, heben sich mit ihrer Größe und Breite der Bügelmitte aber klar von den übrigen Varianten ab. Um die Nomenklatur einheitlich zu belassen, wurden sie mit dem Buchstaben Z bezeichnet. Die Variante A 41 X kann noch in zwei Subvarianten unterteilt werden: Fibel A 41 X1 besitzen einen schlanken Bügel und erinnern im Umriß an ein gestrecktes X; Spangen A 41 X2 sind breit und Bügelumriß gleicht einem gestauchten X.

Die einzelnen Varianten haben deutlich regionale Verbreitungsschwerpunkte. Fibeln A 41 X I wurden vornehmlich im breiter verstandenen unteren Odergebiet getragen, hingegen ist die Variante A 41 Y mit dem Gebiet der Przeworsk-Kultur verbunden. Die Variante A 41 X hat im Vergleich einen eher nördlichen Verbreitungsschwerpunkt, tritt aber auch im Gebiet der Przeworsk-Kultur auf. Dies ist dem Auftreten der Subvariante A 41 X1 geschuldet, die sich demzufolge für chorologische Abgrenzungen nicht eignet. Auf ihre Kartierung wurde verzichtet. Die Subvariante A 41 X2 hingegen gibt sich als charakteristisch für das Gebiet der Wielbark-Kultur zu erkennen.

Die verschiedenen Varianten mit klaren Konzentrationen innerhalb bestimmter Kulturgebiete sind offenbar Ausdruck dessen, daß zumindest in der Phase B₂/C₁ bestimmte, für größere soziokulturelle Gruppen geltende Regeln bestanden, denen Herstellung und Nutzung der Fibeln unterworfen waren. Handwerkertraditionen waren dabei vermutlich eher zweitrangig, wichtiger scheint eine Funktion der Spangen im Bereich der visuellen Kommunikation gewesen zu sein.

J. Schuster

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

LIST OF ABBREVIATIONS OF PERIODICALS AND SERIAL PUBLICATIONS

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich – <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981	
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock//Berlin)	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum	RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SovArch	– „Sovetskaâ Archeologia” (Советская археология), Moskva
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa		
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa		
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

